

พุทธาวตารของพระวิษณุกับพัฒนาการของศาสนาฮินดู ในอินเดียระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ ๔-๘

God Vishnu's Buddhavatar and the Development
of Hinduism in India during the 4th–8th Centuries

เพชรดา ชูนอ่อน*

Petchada Choon-on

บทคัดย่อ

ศาสนาที่นับถือคัมภีร์พระเวทเข้ามาในดินแดนอนุทวีปอินเดียในราว ๑,๕๐๐ ปีก่อนคริสตกาล และกลายเป็นหลักยึดถือของชาวอินโด-อารยัน ที่มาตั้งถิ่นฐานอยู่ทางตอนเหนือของอนุทวีป จนกระทั่งราว ๖๐๐ ปีก่อน คริสตกาล ศาสนาพุทธปรากฏขึ้นโดยมีจุดศูนย์กลางอยู่ในบริเวณตะวันออก เฉียงเหนือของอินเดียในปัจจุบัน ความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและเศรษฐกิจ ที่เกิดขึ้นในระยะเวลาดังกล่าวทำให้พุทธศาสนาที่มีหลักคำสอนสอดคล้องกับ บริบททางสังคมที่เปลี่ยนไปมากกว่าและแพร่หลายอย่างรวดเร็วกว้างขวาง ใน ขณะที่ศาสนานับถือคัมภีร์พระเวทของเหล่าพราหมณ์ซึ่งเน้นความสำคัญของ พิธีกรรมค่อย ๆ เสื่อมความนิยมลง พวกพราหมณ์จึงมีความพยายามที่จะ พ้นจากความศรัทธาในศาสนาของตนขึ้นมาอีกครั้ง โดยการแต่งคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์

* อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

ทางศาสนาขึ้นมาใหม่ อันเป็นที่รู้จักกันในชื่อ “คัมภีร์ปุราณะ” ซึ่งมีเนื้อหา กล่าวถึงกำเนิดจักรวาลและเหล่าเทพเจ้า ที่สำคัญคือมีการรวมเทพเจ้าที่ นับถือกันในห้องถิ่นต่าง ๆ ของอินเดียเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของศาสนาที่ปฏิรูป ใหม่นี้ด้วย ศาสนาฮินดูปุราณะเฟื่องฟูขึ้นในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๔-๘ ซึ่งตรงกับสมัยราชวงศ์คุปตะของอินเดียเหนือ ในช่วงนี้เองคัมภีร์ปุราณะหลายฉบับ ได้ปรากฏเนื้อหาว่าพระพุทธเจ้า มีสถานะเป็นอวตารที่ ๙ ของพระวิษณุ หนึ่งในสามเทพเจ้าสูงสุดของศาสนาฮินดู หรือที่เรียกว่า “พุทธาวตาร” ปรากฏการณ์ นี้แสดงให้เห็นถึงความพยายามของพราหมณ์ที่จะรวมศาสนาและความเชื่อ ต่าง ๆ ที่ปรากฏในสังคมเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในการช่วยฟื้นฟูลัทธิความเชื่อ ของตนอย่างแยบยล บทความนี้จึงมุ่งจะอธิบายถึงพัฒนาการของศาสนาฮินดู โดยเน้นประเด็นพุทธาวตารในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๔-๘ ดังกล่าว

คำสำคัญ : พุทธาวตาร คัมภีร์ปุราณะ วิษณุอวตาร พัฒนาการของศาสนา ฮินดู

Abstract

The history of Vedic religion began with the migration of the Indo-European tribes, called the Indo-Aryan people, to the Indian subcontinent in 1,500 BC, and this religion became the dominant religion in the northern part of the subcontinent. The socio-economic change in northern India and the inadequacy of the Vedic norm that occurred in the sixth century BC led to the rise of a new school of thought, namely Buddhism, emerging in the form of the anti-Brahmanical doctrines. The new religion soon acquired the status of a major religion. The Brahmanas tried to regain the faith by

composing a new set of texts which had a significant long-term effect, called the Puranas. They introduced new gods and new rituals. The establishment of the Gupta Empire in the early fourth century AD marked the return of power to the Brahmanical religion. During this period, the Brahmanas also added the doctrines of the avatara or the divine incarnation in a human form, in which the Buddha became one of Vishnu's incarnations in the Buddhavatar. It could be said that the Brahmanas realized that the way to win over the Buddhists was to include the religions of indigenous people into Hinduism. Therefore, this article aims to study the Buddhavatar as it reflects the development of Hinduism during the 4th-8th centuries.

Keywords : Buddhavatar, Puranas, Vishnu's avatars, Development of Hinduism

บทนำ

ศาสนาพราหมณ์หรือที่ต่อมาพัฒนามาเป็นศาสนาฮินดูเป็นหนึ่งในศาสนาที่เก่าแก่ที่สุดศาสนาหนึ่งในโลก มีประวัติศาสตร์ยาวนานสืบเนื่องมาว่าสองพันปี ทั้งยังขยายอิทธิพลข้ามน้ำข้ามทะเลจากอนุทวีปอินเดียดินแดนต้นกำเนิดไปยังดินแดนต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และถึงแม้จะไม่ใช่ว่าศาสนาเดียวในอินเดีย แต่ก็ไม่สามารถปฏิเสธได้ว่าศาสนาฮินดูมีบทบาทจนเรียกได้ว่าเป็นหนึ่งเดียวกับวัฒนธรรมประเพณีอินเดียอย่างเข้มข้นมาจนถึงปัจจุบัน ศาสนาฮินดูที่เรารู้จักกันทุกวันนี้ประกอบด้วยลัทธิความเชื่อหลากหลายซึ่งมีพัฒนาการมายาวนานควบคู่ไปกับพัฒนาการทางประวัติศาสตร์อินเดียมาโดยตลอด สิ่งที่ทำให้ศาสนาฮินดูแตกต่างไปจากศาสนาอื่น ๆ คือศาสนาฮินดู

ไม่มีศาสดาผู้ก่อตั้งและช่วงเวลาก่อตั้งที่แน่ชัด แม้แต่พระเวทที่ถือเป็นคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์ก็
ไม่มีการนำพิธีกรรมในคัมภีร์มาปฏิบัติมาร่วมพันปีแล้ว ทำให้พระเวทจะขาดหน้าที่การ
เป็นคัมภีร์ประจำศาสนาดังเช่นที่ไบเบิล อัล-กุรอาน หรือที่ไตรปิฎกเป็น ทว่าคัมภีร์พระเวท
ก็ยังได้รับการยอมรับนับถือในหมู่ชาวฮินดูว่าเป็นคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์ตลอดมา นอกจากนั้น
พัฒนาการของศาสนาฮินดูยุคแรกในช่วงก่อนคริสตกาลก็ยังคงมีความแตกต่างกับใน
ช่วงต้น ๆ คริสตกาลเป็นต้นมาเป็นอย่างมาก ไม่ว่าจะเป็นในด้านหลักปฏิบัติ พิธีกรรม
หรือเทพเจ้า จนดูราวกับว่าฮินดูในสองช่วงเวลาดังกล่าวเป็นคนละศาสนากันเลยทีเดียว

การเปลี่ยนแปลงของศาสนาฮินดูระยะสำคัญนั้นเกิดขึ้นตั้งแต่ศตวรรษแรก ๆ
ของคริสตกาล ซึ่งเป็นช่วงที่ศาสนานับปรับตัวเองให้สอดคล้องกับสภาพทางด้านสังคมและ
วัฒนธรรมใหม่ กล่าวคือ ในระยะนี้เป็นช่วงที่ศาสนาพุทธรุ่งเรืองขึ้นมาจนกลายเป็นคู่แข่ง
สำคัญและสามารถทำให้ผู้คนหันไปยอมรับนับถือเป็นอย่างมาก ซึ่งส่งผลกระทบต่อ
สถานะศาสนาของพวกพราหมณ์ที่นับถือพระเวท จนต่อมาก็ทำให้ศาสนาเก่าแก่นี้ค่อย ๆ
เสื่อมลง การเกิดขึ้นของศาสนาพุทธนั้นมีความสัมพันธ์กับสภาพสังคมและวิถีชีวิตที่
เปลี่ยนไป ทั้งนี้ก็เพราะช่วงเวลาดังกล่าวชุมชนเมืองพัฒนาขึ้นมาถึงระดับรัฐ สภาพ
เศรษฐกิจมีความเจริญรุ่งเรืองจากการติดต่อค้าขายกันอย่างแพร่หลาย บรรดาพ่อค้ามี
ฐานะมั่งคั่งจากการทำการค้าอย่างกว้างขวาง ทว่าสถานะทางสังคมของพวกพ่อค้ากลับ
ไม่ได้รับการยกย่อง เพราะกฎระเบียบต่าง ๆ ขณะนั้นยังคงเป็นไปตามหลักวรรณะอัน
ประกอบด้วย พราหมณ์ กษัตริย์ แพศย์ และศูทร ชนชั้นพ่อค้าจัดอยู่ในวรรณะแพศย์จึง
ไม่ได้รับการยกย่องเทียบเท่าวรรณะพราหมณ์และกษัตริย์ อีกทั้งหลักของศาสนาฮินดูก็
มิได้ส่งเสริมด้านเศรษฐกิจ ทว่าศาสนาใหมกลับมีแนวคิดในทางตรงกันข้าม กล่าวคือ
ศาสนาพุทธให้การยอมรับนับถือพวกพ่อค้า และมองว่าการแสวงหาความมั่นคงทาง
เศรษฐกิจมิใช่เรื่องผิด นอกจากนี้พุทธศาสนายังมีหลักคำสอนที่ขัดกับหลักเรื่องวรรณะ
ของศาสนาฮินดูที่มีอิทธิพลในสังคมและถูกผูกขาดโดยพวกพราหมณ์ จากความขัดแย้ง
กันในทางแนวคิดนี้เองจึงทำให้มีคนหันมานับถือพุทธศาสนาเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะ
พวกพ่อค้าและสามัญชนดังกล่าว

จากความเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคมและวัฒนธรรมที่ส่งผลกระทบต่อสถานะ
ของฮินดูมากนี้เองจึงทำให้เกิดการปฏิรูปในศาสนาเก่าขึ้นอย่างน่าสนใจ โดยเฉพาะ
อย่างยิ่งมีการแต่งคัมภีร์ชุดใหม่โดยพวกพราหมณ์ที่เป็นที่รู้จักกันในนาม “คัมภีร์ปุราณะ”

ปุราณะเหล่านี้มีเนื้อหาหลักเกี่ยวกับกำเนิดจักรวาล วงศ์ษัตริย์ และตำนานเทพเจ้าต่าง ๆ การแต่งคัมภีร์ปุราณะขึ้นมาถือเป็นส่วนสำคัญของความพยายามที่จะปฏิรูปศาสนาของพวกพราหมณ์ให้ได้ และทำให้ลักษณะสำคัญทางศาสนาเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมหลายประการไม่ว่าจะเป็นเรื่องเทพเจ้าและพิธีกรรมบูชาเทพเจ้า เช่น เทพเจ้าทั้งหลายที่ปรากฏในปุราณะนั้นเป็นเทพเจ้าคนละชุดกับเทพเจ้าในพระเวท โดยเฉพาะมหาเทพ ๓ พระองค์ ได้แก่ พระพรหม พระศิวะ และพระวิษณุ ล้วนเป็นเทพที่ไม่ปรากฏในคัมภีร์พระเวทแต่อย่างใด (อย่างน้อยที่สุดก็ไม่ปรากฏในฐานะเทพสำคัญ) นอกจากนั้นก็มีการผสมผสานวัฒนธรรมความเชื่อต่าง ๆ รวมไปถึงการผนวกเอาเทพเจ้าท้องถิ่นเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของทำเนียบเทพเจ้าในปุราณะอีกด้วย ตัวอย่างน่าสนใจที่สะท้อนถึงกระบวนการดังกล่าวได้ชัดที่สุดคือแนวคิดเรื่องอวตาร ซึ่งเป็นแนวคิดที่ว่าด้วยการที่เทพเจ้าจะลงมาเกิดในรูปร่างของมนุษย์หรือสัตว์เพื่อปราบอสูรชั่วร้ายหรือดับทุกข์เชิงุของมนุษย์ ซึ่งจะเห็นว่าแม้แต่พระพุทธเจ้า ศาสดาของพุทธศาสนาก็ถูกรวมเข้าไปเป็นหนึ่งในแนวคิดเรื่องการอวตารนี้ด้วย

กระบวนการฟื้นฟูศาสนาฮินดูนี้แม้ว่าจะเริ่มมีมาก่อนหน้าคริสตกาลแล้ว แต่พัฒนาการช่วงสำคัญเกิดขึ้นในระยาศริสต์ศตวรรษที่ ๔-๘ ซึ่งสัมพันธ์กับพัฒนาการด้านการเมืองที่ราชวงศ์คุปตะสามารถรวมดินแดนทางตอนเหนือของอนุทวีปได้อีกครั้งหลังจากสมัยพระเจ้าอโศกแห่งราชวงศ์เมารยะ ส่วนในด้านเศรษฐกิจนั้น การค้าได้เจริญเติบโตขึ้นอย่างมาก ไม่ใช่แค่เพียงการค้าภายในระหว่างเมืองต่าง ๆ ในอนุทวีปแต่ยังรวมไปถึงการค้าขายกับต่างชาติด้วย เช่น จีน และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ความมั่นคงทางการเมืองและความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจนำพาวัฒนธรรมตลอดจนศิลปวิทยาการด้านต่าง ๆ ให้เจริญรุ่งเรืองตามไปด้วย จนยุคนี้ได้ชื่อว่าเป็นยุคทองของอินเดีย และในช่วงเวลาดังกล่าวนี้องค์ศาสนาของพวกพราหมณ์กลับมาเฟื่องฟูอีกครั้งและถือเป็นยุคเริ่มต้นของศาสนาฮินดูที่มีความสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งสาเหตุสำคัญก็เนื่องจากกษัตริย์ราชวงศ์คุปตะนับถือและให้การอุปถัมภ์ศาสนาฮินดูอย่างเหนียวแน่น ทำให้มีกระบวนการฟื้นฟูและปฏิรูปเกิดขึ้นในหลาย ๆ ด้าน จนทำให้ศาสนาฮินดูมีความรุ่งเรืองขึ้นมาใหม่และมีอิทธิพลต่อสังคมและวัฒนธรรมของอินเดียอย่างมั่นคงและกว้างขวางยั้งนับจนปัจจุบัน

บทความชิ้นนี้จึงมุ่งศึกษาพัฒนาการของศาสนาฮินดูในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๔-๘ โดยเน้นศึกษาเกี่ยวกับ “พุทธอวตาร” หรือพระพุทธเจ้าในฐานะอวตารที่ ๙ ของ

พระวิษณุ อันสะท้อนให้เห็นถึงความพยายามที่จะปฏิรูปศาสนาด้วยการรวมลัทธิความเชื่อต่าง ๆ ที่ปรากฏในเวลานั้นเข้ามารวมเป็นหนึ่งเดียวภายใต้ร่มของศาสนาฮินดู ประเด็นที่ทำให้พุทธาวตารน่าสนใจเป็นพิเศษก็คือ ในขณะที่อวตารอื่น ๆ ของพระวิษณุเป็นสัตว์ (ที่เชื่อว่าน่าจะมีที่มาจากสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ในท้องถิ่นต่าง ๆ) และวีรบุรุษในตำนาน (พระรามและพระกฤษณะ) แต่พระพุทธเจ้าเป็นบุคคลที่หลักฐานระบุว่ามีส่วนจริงในประวัติศาสตร์ ทั้งยังมีฐานะเป็นศาสดาของศาสนาที่มีผู้นับถือเป็นจำนวนมากจนสามารถสั่นสะเทือนความมั่นคงของศาสนาของพวกพราหมณ์อยู่ช่วงระยะเวลาหนึ่งที่อาจเรียกได้ว่าเป็น “คู่แข่ง” ก็ได้ การรวมเอาศาสดาของศาสนาคู่แข่งเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของทำเนียบเทพเจ้าในปราณะจึงมีความน่าสนใจและสะท้อนกระบวนการ “การทำให้เป็นฮินดู” ของพราหมณ์ในอีกแง่มุมหนึ่ง การศึกษานี้จะเริ่มจากการสำรวจพัฒนาการของศาสนาฮินดูในภาพรวมก่อนคริสต์ศตวรรษที่ ๔ เพื่อให้เห็นถึงพื้นฐานความเป็นมา ก่อนที่จะทำความเข้าใจในกระบวนการปฏิรูปผ่านมิติพุทธาวตารซึ่งจะมีความสัมพันธ์กับบริบททางประวัติศาสตร์ ตลอดจนกล่าวถึงผลกระทบของการปฏิรูปโดยรวมที่เกิดขึ้นตามมาเป็นลำดับ

พัฒนาการของศาสนาฮินดูในช่วงก่อนคริสต์ศตวรรษที่ ๔

นามหัตศวรรษที่ดินแดนอนุทวีปอินเดียเป็นแหล่งกำเนิดของศาสนาที่เก่าแก่และสำคัญหลายศาสนา อันได้แก่ ศาสนาฮินดู ศาสนาเซน ศาสนาพุทธ รวมไปถึงศาสนาซิกข์ที่เพิ่งจะกำเนิดขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ ด้วย ซึ่งแต่ละลัทธิศาสนาล้วนมีความเกี่ยวพันกับประวัติศาสตร์ในแต่ละยุคที่ส่งผลกระทบต่อสังคมของอินเดียอย่างลึกซึ้ง ในบรรดาศาสนาเหล่านี้ ศาสนาที่เก่าแก่ที่สุดและดูจะมีอิทธิพลที่สุดในดินแดนอนุทวีปมาจนถึงปัจจุบันก็คือ ศาสนาฮินดูหรือพราหมณ์

คำว่า “ฮินดู” (Hindu) นั้นเพิ่งมาเริ่มใช้ราวคริสต์ศตวรรษที่ ๘ โดยมาจากคำว่า “สินธุ” (Sindhu) ซึ่งเป็นคำที่ชาวอาหรับใช้เรียกคนที่อาศัยอยู่ในดินแดนลุ่มแม่น้ำสินธุ และไม่ได้ถูกใช้ในฐานะชื่อศาสนาเลยตลอดช่วงพันปีแรกของคริสตกาล ศาสนิกชนจะเรียกศาสนาของตนตามนามลัทธิของเทพเจ้าที่นับถือ แต่ในบทความนี้จะใช้คำว่าศาสนาฮินดูเนื่องจากเป็นคำที่เป็นสากลในปัจจุบัน ศาสนาฮินดูไม่ปรากฏเวลาก่อตั้งที่ชัดเจน

เหมือนศาสนาอื่น ๆ แต่จากหลักฐานที่มีอยู่ก็อาจกล่าวได้ว่าศาสนาฮินดูนั้นมีจุดเริ่มต้นขึ้นในราว ๑,๕๐๐ ปีก่อนคริสตกาล เมื่อชนเผ่าเร่ร่อนที่พูดภาษากลุ่มอินโด-อารยันอพยพลงได้จากทุ่งหญ้าทางตอนเหนือและตะวันออกของทะเลสาบแคสเปียนเข้ามายังเอเชียกลาง ที่ราบสูงอิหร่าน และอนุทวีปอินเดีย กลุ่มที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณที่ราบระหว่างแม่น้ำคงคาและยมนาทางตอนเหนือของอินเดียปัจจุบันและได้ค่อย ๆ พัฒนาศาสนานี้ขึ้นมาในหมู่พวกตน

ศาสนาฮินดูไม่ปรากฏศาสดาผู้ก่อตั้งริเริ่ม บ่อเกิดของหลักธรรมรวมไปถึงหลักปฏิบัติทั้งหลายล้วนมาจาก “พระเวท” พระเวทนั้นถือเป็นเป็น “ศฺรุตี” (sruti) แปลตามคำศัพท์ภาษาสันสกฤตคือ ได้ยิน ได้รับฟังมา กล่าวคือพวกพราหมณ์ได้รับฟังพระเวทมาจากพระเป็นเจ้านั่นเอง คำว่า “เวท” มีรากศัพท์จากภาษาสันสกฤต แปลว่า ความรู้ คัมภีร์พระเวทที่เก่าแก่ที่สุดที่ค้นพบมีอายุประมาณ ๑,๒๐๐-๑,๐๐๐ ปีก่อนคริสตกาล เขียนด้วยภาษาสันสกฤตแบบโบราณ แต่เชื่อว่าตัวเนื้อหาของพระเวทนั้นอาจเก่าแก่ถึงสองพันปีก่อนคริสตกาลโดยถ่ายทอดทางมุขปาฐะ คัมภีร์พระเวทมีทั้งสิ้น ๔ หมวด ได้แก่ ฤคเวท ยชุรเวท สามเวท และอถรรพเวท ในบรรดาพระเวททั้ง ๔ หมวด ที่เก่าแก่และศักดิ์สิทธิ์ที่สุดคือ คัมภีร์ฤคเวท ในฤคเวทมีโคลกทั้งหมดมากกว่าหนึ่งพันโคลกกล่าวถึงเทพเจ้าต่าง ๆ เทพสูงสุดคือ พระอินทร์ เทพแห่งสงครามและเป็นผู้นำแห่งเทพทั้งปวง และยังมีเทพชั้นสูงอีกสององค์ ได้แก่ อคนิเทพ เทพแห่งไฟ และโสมเทพ (โสมคือน้ำเมาที่สกัดจากพืชชนิดหนึ่ง มักใช้ในพิธีกรรมทางศาสนา) นอกจากนั้นยังมีสุริยะ เทพแห่งดวงอาทิตย์ สิวาตรี เทพธิดาแห่งแสง อุษา เทพธิดาแห่งรุ่งอรุณ ยมเทพ เทพแห่งความตาย เป็นต้น ทำเนียบเทพเจ้าของพระเวทนั้นมีมากมาย ซึ่งล้วนเป็นการถ่ายทอดปรากฏการณ์ธรรมชาติออกมาเป็นบุคลาธิษฐานสะท้อนให้เห็นถึงความผูกพันกับปรากฏการณ์ธรรมชาติของเผ่าอารยันที่เป็นชนเผ่าเร่ร่อนมาแต่เดิม (ดู Roy, Chakrabarti, and Sarkar 2005 : 5-14)

สำหรับในพระเวทแต่ละหมวดยังแบ่งออกเป็น ๔ ส่วน ได้แก่ ๑) สัมหิตา - สูตรและมนตร์ในการประกอบพิธีกรรม ๒) พราหมณะ - ข้ออธิบายเกี่ยวกับพิธีกรรมและความหมายของมนตร์บางบท ๓) อาร์ณยกะ - แปลตามรากศัพท์ภาษาสันสกฤตว่า คัมภีร์ในป่า กล่าวคือ เป็นเนื้อหาส่วนที่ควรปลีกวิเวกไปศึกษาในป่าเขา และ ๔) อุปนิษัท - แปลตามศัพท์ภาษาสันสกฤตหมายถึง การนั่งอยู่ใกล้อาจารย์ หมายความว่าคัมภีร์ส่วนนี้มีเนื้อหาซับซ้อนยากเกินกว่าจะศึกษาเอง ต้องอาศัยคำชี้แนะจากอาจารย์ผู้รู้ (ดู

กรุณา และเรื่องอุไร กุศลาสัย ๒๕๔๗ : ๑๗๓ ; Roy, Chakrabarti, and Sarkar 2005 : 2-3)

หัวใจของศาสนาฮินดูสมัยพระเวทคือ พิธีบูชาเทพเจ้าที่เรียกว่า ยัชญะ (yajña) ภายใต้อำนาจเชื่อว่าเมื่อมนุษย์ประกอบพิธีกรรมเพื่อบูชาเทพเจ้า เทพเจ้าก็จะประทานความเจริญรุ่งเรืองมาให้ พิธีกรรมดังกล่าวกระทำในหลายโอกาส ทั้งพิธีบูชาประจำวันในครัวเรือน และพิธีใหญ่ในโอกาสพิเศษ ซึ่งจะกระทำโดยใช้เครื่องสังเวทต่าง ๆ เช่น นม เนยเหลว ธัญพืช เป็นต้น ลงในกองเพลิง บางครั้งก็บูชาด้วยสัตว์ต่าง ๆ เช่น ม้า วัว ควาย แกะ เป็นต้น พิธียัชญะที่ยิ่งใหญ่ที่สุด ได้แก่ พิธีอัสวเมธ หรือพิธีบูชาด้วยม้า ซึ่งเป็นพิธีสำคัญที่กระทำเพื่อแสดงอำนาจของราชา เนื่องจากม้าเป็นสัตว์ที่มีความสำคัญในวัฒนธรรมของพวกเผ่าอินโด-อารยัน เป็นสัญลักษณ์ของนักรบหรือผู้นำและแสดงถึงอำนาจทางการเมืองอีกด้วย พิธีอัสวเมธกินเวลาหลายเดือน โดยพราหมณ์จะเลือกม้าศึกจากคอกม้าในราชสำนักมาทำพิธี ก่อนจะปล่อยมันไป ม้าจะวิ่งไปอย่างอิสระโดยมีกองทัพนับพันติดตามไปด้วย ดินแดนที่ม้าเหยียบย่างไปถึงให้ถือว่าตกอยู่ในพระราชอำนาจของกษัตริย์ผู้ทำพิธี ซึ่งบ่อยครั้งที่พิธีอัสวเมธก่อให้เกิดสงครามระหว่างแว่นแคว้น (ดู Hawkins 2004 : 26-28) ความสำคัญของพิธียัชญะในยุคพระเวททำให้อคินเทพ ซึ่งก็คือกองไฟและโสมเทพ อันได้แก่น้ำโสมที่เป็นส่วนประกอบหลักในพิธีซึ่งจะขาดเสียไม่ได้กลายเป็นเทพเจ้าสำคัญในพระเวท การทำพิธีที่ถูกต้องสมบูรณ์จะนำความเจริญในทางโลกและเป็นเครื่องรับประกันว่าจะได้ขึ้นสวรรค์ โดยพราหมณ์จะเป็นผู้ประกอบพิธีด้วยการสวดมนตร์ในพระเวทพร้อมทั้งใส่เครื่องสังเวทลงในกองไฟ ด้วยเหตุที่พราหมณ์เป็นคนกลุ่มเดียวที่มีสิทธิ์ศึกษาท่องจำพระเวท รวมไปถึงประกอบพิธีกรรมทางศาสนาดังกล่าว ด้วยเหตุนี้จึงทำให้พวกเขาเป็นผู้มีอิทธิพลในสังคม และอยู่ในสถานะสูงสุดตลอดมา

นอกจากในแง่ศาสนาแล้ว พระเวทยังมีบทบาทในวัฒนธรรมสังคมของพวกอินโด-อารยันอย่างเข้มข้นด้วย ในยุคเวทมีการกล่าวถึงการแยกชนชั้นทางสังคมเป็น ๔ ชนชั้น คือ พราหมณ์ กษัตริย์ แพศย์หรือไวยสยะ และศูทร โดยแต่ละกลุ่มวรรณะมีหน้าที่หรือธรรมะที่ต้องปฏิบัติ กล่าวคือ พราหมณ์ คือ นักบวชผู้มีหน้าที่ศึกษาพระเวทและประกอบศาสนกิจ กษัตริย์ คือ ผู้ปกครองทำหน้าที่ปกครองดูแลบ้านเมืองและประชาชน แพศย์หรือไวยสยะ คือ พวกเกษตรกรและพ่อค้า ส่วนศูทร คือ ทาสที่ต้องคอยรับใช้วรรณะทั้งสามข้างต้น เชื่อกันว่าวรรณะต่าง ๆ นั้นเกิดขึ้นจากอวัยวะส่วนต่าง ๆ ของพระผู้เป็นต้นกำเนิดของสรรพสิ่งในจักรวาล ที่เรียกกันว่า ปुरुชะ โดยพราหมณ์เกิดจากปาก

กษัตริย์เกิดจากมือ แพศย์เกิดจากลำตัว ส่วนวรรณะศูทรนั้นเกิดจากเท้า นอกจากนั้นยังกำหนดวิถีการดำเนินชีวิตตามหลักศาสนาไว้ด้วย ได้แก่ พรหมจรรย์ เป็นช่วงเวลาแห่งการศึกษาเล่าเรียน คฤหัสถ์ - ช่วงเวลาแห่งการครองเรือนและทำงานเลี้ยงชีพ วณปรัสต์ - ศีกษารมมะ สละทางโลกเข้าสู่วัชรา และสันยาसी - การออกไปบำเพ็ญตบะในป่า

กล่าวได้ว่าในยุคพระเวท หรือช่วงเวลาดังแต่ ๑,๕๐๐-๖๐๐ ปีก่อนคริสตกาลนั้น หลักศาสนาของพวกพราหมณ์มีบทบาทต่อวิถีชีวิตของผู้คนแทบจะทุกด้าน ทั้งความคิด ความเชื่อ พิธีกรรม ตลอดจนการปฏิบัติต่าง ๆ ดังกล่าวสอดคล้องกลมกลืนกับบริบททางสังคมและการเมืองขณะนั้น กล่าวคือเป็นช่วงที่ชาวอินโด-อารยันกำลังพัฒนาจากสังคมเผ่ามาเป็นสังคมเมือง หน่วยการเมืองที่ใหญ่ขึ้นนำไปสู่การเกิดระบบโครงสร้างทางสังคมที่ซับซ้อนยิ่งขึ้น การจัดระเบียบทางสังคมดังกล่าวตั้งอยู่บนพื้นฐานแนวคิดในพระเวท อันได้แก่ ระเบียบวรรณะ โดยมีนักบวชหรือพราหมณ์เป็นวรรณะที่ทรงอิทธิพลที่สุด เนื่องจากเป็นคนกลุ่มเดียวที่สามารถศึกษาพระเวทได้ บรรดาคนวรรณะอื่นจึงได้แต่อาศัยพวกพราหมณ์ในการเข้าถึงเทพเจ้า

ต่อมาราวช่วง ๖๐๐ ปีก่อนคริสตกาล การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในตอนเหนือของอนุทวีปได้ก่อให้เกิดผลกระทบต่อศาสนาและความเชื่อเดิมของผู้คน ในช่วงเวลาดังกล่าวหน่วยการเมืองมีขนาดใหญ่ขึ้นเป็นระดับแคว้น เกิดเป็น ๑๖ แคว้นทางแถบตะวันตกเฉียงเหนือถึงแถบตะวันออกของอินเดียในปัจจุบัน ประกอบด้วย แคว้นอังคะ แคว้นมคธ แคว้นกาซี แคว้นโกศล แคว้นวัชชี แคว้นมัลละ แคว้นเจติ แคว้นวัตสะ แคว้นกุรุ แคว้นปัญจาละ แคว้นมัทสยะ แคว้นศุรเสนะ แคว้นอัศมกะ แคว้นอวันตี แคว้นคันธาระ และแคว้นกัมโฆจ แคว้นทั้ง ๑๖ นี้เรียกรวมว่า “มหาชนบท” (Mahajanapada) ส่วนด้านเศรษฐกิจนั้น ในคัมภีร์พระไตรปิฎกมีการกล่าวถึงอาชีพสมัยพุทธกาลว่า อาชีพเกษตรกรรมเป็นหนึ่งในอาชีพที่ยอดเยียมที่สุด ส่วนอีกสองอาชีพ ได้แก่ เลี้ยงสัตว์และทำการค้า ข้อความในชาดกก็มีเรื่องราวเกี่ยวกับกองคาราวานที่เดินทางไปทำการค้าต่างแดนมากมาย คัมภีร์อัษฎายายี หรือคัมภีร์ไวยาकरणสันสกฤตของปาณินิ* ก็มีการกล่าวถึงประเภทของดินที่เหมาะสมกับการเพาะปลูกข้าว และพ่อค้าปศุสัตว์ (ดู Chakravarti 2010 : 92-97)

* ปาณินิ เกิดราว ๔๐๐ ปีก่อนคริสตกาล เขาเป็นผู้วางรากฐานไวยาकरणสันสกฤตเป็นคนแรก คัมภีร์อัษฎายายีของเขาถือเป็นตำราไวยาकरणภาษาสันสกฤตที่เก่าแก่ที่สุดในโลก

จากหลักฐานดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของการเกษตรซึ่งกลายมาเป็นรากฐานสำคัญของพัฒนาการทั้งด้านการเมืองและเศรษฐกิจ กล่าวคือ ผลผลิตส่วนเกินจากการขยายตัวในอาชีพดังกล่าวทำให้รัฐสามารถเก็บภาษีได้มากขึ้น และยังมีผลทำให้การค้าขยายตัวตามมาอีกด้วย กลุ่มพ่อค้าสร้างความร่ำรวยจากการเดินทางค้าขายระหว่างเมืองต่าง ๆ จนเกิดเป็นชนชั้นใหม่เรียกว่า คฤหปติ (Grihapati) หรือคหบดี คนกลุ่มนี้จะครอบครองที่ดินจำนวนมากและมีฐานะร่ำรวย ก่อให้เกิดช่องว่างระหว่างชนชั้นมากขึ้น อย่างไรก็ตามหลักของพระเวทที่เน้นเรื่องวรรณะและหน้าที่ในสังคมของแต่ละวรรณะอย่างมั่นคง ก็ได้เริ่มสร้างความคับข้องใจให้กับพวกพ่อค้าที่มีฐานะร่ำรวยแต่กลับยังถูกกดฐานะในสังคม พิธีกรรมตามหลักศาสนาที่เรียกร้องให้มีการบูชายังไม่สามารถตอบสนองความทุกข์ยากที่เกิดจากความยากจนและการถูกกดขี่แบ่งชนชั้นได้

ในระบอบนี้เองจึงได้เกิดหลักปรัชญาของศาสนาใหม่ ๆ ที่มีแนวคิดแย้งกับศาสนาของพวกพราหมณ์ขึ้นมาในแถบที่ราบลุ่มแม่น้ำคงคาทางตะวันออกของอินเดียปัจจุบัน ซึ่งได้แก่ ศาสนาเชนและศาสนาพุทธ ทั้งสองศาสนานี้จัดเป็นศาสนาประเภทเทวนิยม คือไม่นับถือเทพเจ้า ปฏิเสธระบบวรรณะ มุ่งเน้นการหลุดพ้นจากวัฏสงสาร ยึดหลักไม่เบียดเบียนสรรพสัตว์ ต่อต้านการบูชาโดยเฉพาะการบูชาสัญลักษณ์ซึ่งเป็นหัวใจหลักของศาสนาพระเวท ด้วยเหตุนี้เอง บรรดาพ่อค้าที่ร่ำรวยตลอดจนประชาชนคนธรรมดาจึงได้หันมานับถือศาสนาใหม่ทั้งสองเป็นจำนวนมาก เนื่องจากมีหลักคำสอนที่ตอบสนองต่อวิถีชีวิตที่เปลี่ยนไปดังกล่าว

ศาสนาเชนนั้นเกิดก่อนศาสนาพุทธ ศาสดาผู้ก่อตั้งคือ มหาวีระ นามเดิมว่า วรรธมาน ซึ่งมีชาติกำเนิดเป็นเจ้าชายในแคว้นวัชชี หนึ่งใน ๑๖ แคว้นมหาชนบท ออกบวชเมื่ออายุได้ ๓๐ ปี และบรรลุธรรมเมื่ออายุได้ ๔๒ ศาสนาเชนมีหลักธรรมที่สำคัญ ๓ ประการ เรียกว่า ไตรรัตน์ะ ซึ่งประกอบด้วย ศรัทธาชอบ รู้ชอบ และปฏิบัติชอบ หัวใจของศาสนาเชนคือหลักอหิงสา หรือการไม่เบียดเบียน ไม่ยึดติดกับวัตถุ มุ่งเน้นการบำเพ็ญตนเพื่อหลุดพ้นจากกิเลสและการเวียนว่ายตายเกิด ส่วนศาสนาพุทธก่อตั้งขึ้นโดยสิทธัตถะ โคตมะ โอรสของศุทโธทนะ ผู้นำศากยวงศ์แห่งแคว้นกปิปลัสดุ ปัจจุบันอยู่ในเขตประเทศเนปาล ต่อมาได้ออกบวชเพื่อค้นหาคำตอบว่าอะไรคือเหตุแห่งทุกข์และทำอย่างไรจึงจะดับทุกข์นั้นได้ เมื่อรู้แจ้งแล้ว ก็ออกเผยแผ่หลักธรรมในแถบตอนกลางของที่ราบแม่น้ำคงคา ด้วยหลักธรรมอริยสัจ ๔ หรือความจริง ๔ ประการ ที่วิเคราะห์ถึงแก่นแท้ของ

ความทุกข์ทางโลกอย่างลึกซึ้งและชี้ถึงหนทางที่จะดับทุกข์นั้น โดยมีจุดมุ่งหมายสูงสุดคือการพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดหรือนิพพานซึ่งคล้ายคลึงกับแนวคิดเรื่องการหลุดพ้นในศาสนาเซน ในหลักพุทธศาสนากการบรรลุธรรมจนถึงนิพพานเป็นเรื่องส่วนบุคคล ไม่เกี่ยวข้องกับชาติกำเนิดและวรรณะหรือพิธีบูชาญซึ่งถือเป็นการเบียดเบียนสัตว์โลก

หลักธรรมคำสอนในศาสนาใหม่นี้ดั่งกล่าวล้นเป็นแนวคิดที่ขัดแย้งโดยสิ้นเชิงกับศาสนาเดิมของพวกพราหมณ์ ทั้งหลักความเชื่อเรื่องวรรณะและพิธีบูชาญหรืออนุชาญเพื่อบวงสรวงเทพเจ้า หลักธรรมใหม่ของพระพุทธเจ้ามีผู้เลื่อมใสศรัทธาจำนวนมากจากทุกสถานะสังคม ไม่ว่าจะเป็นพวกคหบดี ชาวไร่ชาวนา หรือแม้แต่หญิงนางโลม Romila Thapar นักประวัติศาสตร์ชาวอินเดียแสดงความเห็นไว้ว่า “พระพุทธเจ้าดูจะให้ความสำคัญกับปัจเจกบุคคลมากกว่าสถานะที่กำหนดด้วยพิธีกรรมของคนผู้นั้น ปัจจัยดังกล่าวก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอันยิ่งใหญ่ในวิถีชีวิตและโครงสร้างสังคม และยังสร้างทางเลือกนอกเหนือไปจากแนวคิดเรื่องวรรณะของพวกพราหมณ์ที่มีมาแต่เดิม” (Thapar 2002 : 126)

ศาสนาใหม่นี้ทั้งสองที่เกิดขึ้นในช่วง ๖๐๐ ปีก่อนคริสตกาลนี้ได้สร้างผลกระทบตอสังคมและวัฒนธรรมของอินเดียอย่างน่าสนใจ ฐานะสูงสุดของพวกพราหมณ์ถูก “ศาสนา นอกรีต” ทำทลายจนไม่เหมือนเดิมอีกต่อไป จากหลักธรรมที่ต่างกันโดยสิ้นเชิงของมหาวิระและพระพุทธเจ้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งคำสอนของพุทธศาสนานี้ันดูจะสร้างแรงสั่นสะเทือนต่อสังคมอินเดียมากขึ้นตามลำดับ อันจะทำให้ระบบสังคมอินเดียได้เข้าสู่ช่วงการเริ่มต้นปรับตัวอีกครั้งหนึ่ง ดังที่เราจะเห็นได้จากกรณีการปฏิรูปของศาสนาฮินดู อันเป็นกระบวนการที่ต่อเนื่องและได้มีผลในอีกหลายศตวรรษต่อมา

การที่ศาสนาพุทธขยายตัวอย่างรวดเร็วในส่วนที่สำคัญยิ่งเกิดมาจากแรงสนับสนุนจากฝ่ายบ้านเมืองที่รุ่งเรืองขึ้นมานี้ กระทั่งถึง ๓๒๕-๓๒๔ ก่อนคริสตกาลได้เกิดปรากฏการณ์ทางการเมืองขึ้นในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำคงคาอีกครั้ง เมื่อจักรวรรดิเมารยะก่อตั้งราชวงศ์เมารยะขึ้นที่แคว้นมคธ และเริ่มขยายอำนาจไปครอบครองดินแดนรอบนอก อาณาจักรเมารยะรุ่งเรืองสูงสุดในรัชสมัยของพระเจ้าอโศก ซึ่งเป็นกษัตริย์องค์ที่ ๓ (ครองราชย์ ๒๗๐-๒๓๒ ปีก่อนคริสตกาล) พระองค์สามารถขยายอำนาจไปได้เกือบทั้งอนุทวีป อาจกล่าวได้ว่ามคธเป็นศูนย์กลางการเมืองแรกในประวัติศาสตร์อินเดียที่สามารถขยายเขตอำนาจออกไปได้กว้างใหญ่ (อย่างน้อยที่สุดก็ใน

ทางทฤษฎี) นอกจากนี้พระเจ้าอโศกยังให้การอุปถัมภ์ศาสนาพุทธ และส่งศาสนทูตออกเผยแผ่พุทธศาสนาไปยังดินแดนต่าง ๆ และทำให้การนับถือศาสนาพุทธขยายตัวอย่างกว้างขวางดังกล่าว (ดู Singh 2008 : 330-333)

หลังการล่มสลายของราชวงศ์เมารยะ ได้เกิดสังคมเมืองเกิดขึ้นเป็นจำนวนมากทางตะวันตกและทางตอนใต้ของอินเดียควบคู่ไปความเจริญด้านการค้าที่ขยายตัวไปทั่วดินแดนอนุทวีป มีการติดต่อค้าขายกับชาวโรมันทางชายฝั่งกุซราตอันนำความรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจมายังดินแดนแถบตะวันตกเป็นอย่างมาก ในช่วงเวลา ๒๐๐ ปีก่อนคริสตกาลจนถึงราวคริสต์ศตวรรษที่ ๓ นี้เอง ได้เกิดพัฒนาการที่สำคัญขึ้นใน “ศาสนานอกรีต” นั่นก็คือนิกายใหม่ของศาสนาพุทธที่เรียกว่า “มหายาน” นิกายมหายานมีความเชื่อที่ค่อนข้างในทางเทวนิยมอยู่ไม่น้อย กล่าวคือ มีความเชื่อเรื่องพระโพธิสัตว์ ซึ่งตามความเชื่อของมหายานคืออดีตชาติของพระพุทธเจ้า โดยพระโพธิสัตว์ในแต่ละชาติจะประกอบมหากุศลและเสียสละตนเองเพื่อสรรพสัตว์อื่น จำนวน ทองประเสริฐได้ให้คำอธิบายเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ไว้ในหนังสือ**บ่อเกิดลัทธิประเพณีอินเดีย** ว่า หลังจากที่ได้บรรลุถึงความบริสุทธิ์ในขั้นที่จะพอช่วยเหลือสัตว์อื่น ๆ ได้ พระองค์ก็จะไม่เสด็จสูนิพพานเร็วนัก เพราะถ้าดวงเสด็จสูนิพพานเสียแล้ว พระองค์ก็คงจะไม่มีประโยชน์อะไรอีกต่อไป แต่จะทรงเลือกมีพระชนม์อยู่ในโลกเพื่อช่วยเหลือผู้อื่นจนกว่าสัตว์ทั้งปวงจะพ้นทุกข์ (จำนวนทองประเสริฐ ๒๕๕๖ : ๑๖๐) พุทธศาสนานิกายมหายานเจริญรุ่งเรืองมากในอินเดียตั้งแต่ราวต้นคริสตกาล โดยเฉพาะทางแถบตะวันออกเฉียงเหนือ และยังแพร่หลายออกไปถึงจีนและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ก่อนจะถึงคราวเสื่อมสลายไปจากดินแดนต้นกำเนิดในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑ เมื่อทัพมุสลิมจากแคว้นกาลนี (ปัจจุบันอยู่ในประเทศอัฟกานิสถาน) รุกเข้ามายังอินเดีย

ในขณะที่พุทธศาสนานิกายมหายานเริ่มรุ่งเรืองขึ้นมานี้เองนับเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อสำคัญที่บรรดาพราหมณ์แห่งลัทธิบูชาพระเวททำการปฏิรูปฟื้นฟูศาสนาของตนเอง ความกดดันที่เกิดจากความรุ่งเรืองของศาสนาที่มีคำสอนตรงกันข้ามกระตุ้นให้พราหมณ์ต้องพัฒนาปรับเปลี่ยนรูปแบบหลักคำสอนและหลักปฏิบัติที่เคยยึดถือ ซึ่งนับเป็นกระบวนการที่แสดงให้เห็นถึงความเคลื่อนไหวครั้งใหญ่ของศาสนาอันเก่าแก่นี้ จากนั้นเป็นต้นไปและต่อเนื่องนานนับหลายศตวรรษ พวกพราหมณ์จึงมุ่งมั่นปฏิรูปศาสนาพุทธเทวนิยมของตนในหลาย ๆ ด้าน รวมทั้งนำเอาพุทธศาสนาเข้ามาใช้ในกระบวนการนี้

อย่างแยบยล จนนำมาซึ่งความเปลี่ยนแปลงอย่างมากที่อาจกล่าวได้ว่ามีผลอย่างลึกซึ้งเข้มข้นที่สุดต่อสังคมอินเดียในช่วงเวลาต่อมา

พุทธาวตารกับพัฒนาการของศาสนาฮินดูช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๔-๘

นักประวัติศาสตร์มักให้คำจำกัดความช่วงเวลาระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ ๔-๘ ว่าเป็น “ยุคทอง” ของอินเดีย ที่เกิดการรวมศูนย์อำนาจใหญ่ขึ้นทั้งทางตอนเหนือ คืออาณาจักรของราชวงศ์คุปตะ และอาณาจักรของราชวงศ์วาากตกะในที่ราบสูงเดคคานทางตอนใต้ของอนุทวีป มีหลักฐานร่วมสมัยมากมายที่แสดงถึงความรุ่งเรืองของราชวงศ์คุปตะในทุก ๆ ด้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านศาสนานั้น ในช่วงเวลาร่วม ๔๐๐ ปีนี้นับเป็นระยะที่ศาสนาฮินดูที่รู้จักกันในปัจจุบันได้ปรับตัวจนมั่นคงและหยั่งลึกลงในสังคมอินเดียมากขึ้น ทั้งนี้ก็เนื่องจากความรุ่งเรืองของพุทธศาสนาดังกล่าวมาทำให้พวกพราหมณ์ไม่อาจเพิกเฉยได้อีกต่อไป จึงมีความพยายามที่จะเปลี่ยนแปลงรูปแบบของหลักปฏิบัติที่มีมาแต่เดิมให้เข้ากับบริบททางสังคมเพื่อช่วงชิงศรัทธากลับมาจาก “ศาสนานอกรีด” การแต่งคัมภีร์ชุดใหม่ สร้างเทพเจ้าใหม่จึงเป็นหนทางสำคัญอย่างหนึ่งที่จะนำมาฟื้นฟูดึงดูดให้ผู้คนกลับมาเชื่อและนับถือศาสนาที่มีพราหมณ์เป็นผู้นำต่อไป บรรดาเทพเจ้าที่ถูกสร้างขึ้นมานี้มีทั้งที่มีต้นเค้ามาจากพระเวท และที่ถูกรวมเข้ามาจากตำนานวีรบุรุษที่เล่าขานกัน ตลอดจนลัทธิศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นที่นับถือในท้องถิ่นต่าง ๆ การปรับลัทธิศาสนาของตนด้วยการรวมลัทธิความเชื่ออื่น ๆ เข้ามาของพวกพราหมณ์ถูกสะท้อนออกมาผ่านแนวคิดเรื่องการอวตาร หรือการแบ่งภาคลงมาเกิดในโลกมนุษย์ของเทพเจ้าเพื่อปราบมาร และดับทุกข์เข็ญของมวลมนุษย์ โดยเฉพาะอวตารของพระวิษณุ หนึ่งในสามมหาเทพผู้ยิ่งใหญ่ของศาสนาฮินดู สิ่งที่น่าสนใจก็คือ พระพุทธเจ้า ศาสดาของศาสนาพุทธก็ถูกประกาศว่าเป็นอวตารหนึ่งของพระวิษณุด้วย พุทธาวตารของพระวิษณุ จึงเป็นประเด็นสำคัญที่ควรจะวิเคราะห์ขยายความเพิ่มเติม แม้ว่าหลักฐานที่ปรากฏจะมีไม่มากนักก็ตาม

การปรับตัวและขยายอิทธิพลของศาสนาฮินดูในสังคมอินเดียนั้นเกี่ยวข้องอย่างมากกับการก่อตั้งราชวงศ์คุปตะในช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๔ ราชวงศ์ดังกล่าวมีศูนย์กลางอยู่ตรงบริเวณตอนเหนือและขยายอำนาจไปได้กว้างไกลเป็นอันดับสองในประวัติศาสตร์

อินเดียรองจากราชวงศ์เมารยะ ราชวงศ์คุปตะครองความเป็นใหญ่ในอินเดียเหนืออยู่ราว สี่ร้อยปี เป็นช่วงเวลาสี่ร้อยปีที่ได้รับการยกย่องจากนักประวัติศาสตร์ให้เป็นยุคทองใน ประวัติศาสตร์อินเดีย ไม่ว่าจะเป็นด้านการเมือง เศรษฐกิจ วิทยาการด้านต่าง ๆ ตลอดจน ศิลปวัฒนธรรม และยังเป็นช่วงเวลาที่ยุควัฒนธรรมฮินดูปรับตัวแข็งแกร่งขึ้นจนมีลักษณะ สำคัญหลายอย่างที่มีความสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

ราชวงศ์คุปตะก่อตั้งขึ้นโดย ศรีคุปตะ โดยมีศูนย์กลางอยู่ที่แคว้นมคธ ข้อมูล ประวัติของศรีคุปตะนั้นมีไม่มากนัก แม้แต่ต้นกำเนิดก็ไม่ชัดเจน นักประวัติศาสตร์บาง ส่วนสันนิษฐานว่าศรีคุปตะน่าจะอยู่ในวาระพระราชมณเฑียร บ้างก็ว่าเป็นวาระแพศยา อย่างไรก็ตามราชวงศ์คุปตะเริ่มเข้าสู่ยุคแห่งความยิ่งใหญ่ในรัชสมัยของจันทรคุปตะที่ ๑ ซึ่งเป็นกษัตริย์องค์ที่ ๓ ของราชวงศ์คุปตะ จันทรคุปตะผู้นี้เป็นหลานปู่ของศรีคุปตะ ขึ้น ครองบัลลังก์ในปี ๓๒๐ พระองค์ใช้วิธีแต่งงานกับเจ้าหญิงของแคว้นเพื่อนบ้านเพื่อผูก สัมพันธไมตรีและสร้างฐานอำนาจ อาณาจักรคุปตะขยายดินแดนไปได้กว้างใหญ่จน สามารถครอบครองดินแดนทางตอนเหนือทั้งหมดของอินเดียได้ นอกจากขยายอำนาจ ทางการเมืองแล้ว กษัตริย์ราชวงศ์คุปตะยังให้การสนับสนุนด้านการศึกษา ตลอดจน ศิลปวิทยาการต่าง ๆ มีการก่อตั้งมหาวิทยาลัยนาลันทาซึ่งกลายเป็นศูนย์กลางการศึกษา พุทธศาสนาหายานยาวนานต่อมาอีกหลายร้อยปี นอกจากนี้สมัยคุปตะยังได้รับการ ยกย่องว่าเป็นยุคทองแห่งศิลปะและวรรณคดีสันสกฤตอีกด้วย กวีเอกที่มีผลงานมากมาย คือ กาลิดาส ผลงานของท่านได้รับการยกย่องเป็นวรรณคดีชิ้นเอกมาจนถึงปัจจุบัน เช่น ศकुন্তลา เมघดূต เป็นต้น ด้านศิลปะนั้นก็ได้รับการพัฒนาทั้งงานจิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรม เทวรูปในสมัยนี้ได้ชื่อว่างดงามที่สุด และในสมัยคุปตะยังเป็นครั้งแรก ที่มีการก่อสร้างศาสนสถานอีกด้วย ซึ่งการสร้างเทวาลัยนับเป็นอีกปัจจัยที่ทำให้ศาสนา ฮินดูขยายอิทธิพลเข้าไปยังดินแดนต่าง ๆ ได้อย่างมั่นคงและแนบเนียน

แม้จะให้การอุปถัมภ์ทุกลัทธิศาสนาที่ปรากฏในเวลานั้น แต่กษัตริย์ราชวงศ์คุปตะ แสดงออกอย่างชัดเจนว่ายอมรับนับถือศาสนาฮินดูอย่างเข้มข้น เนื่องจากศาสนาฮินดู หลังยุคพระเวทเป็นต้นมาให้ความสำคัญกับกษัตริย์เป็นอย่างมาก ซึ่งต่างจากสมัยพระเวท ที่เน้นความสำคัญของพวกพราหมณ์ ดังจะเห็นได้จากตำนานทั้งหลายในคัมภีร์ที่แต่ง ขึ้นมาในยุคหลังพระเวทก็เต็มไปด้วยตำนานกษัตริย์ผู้กล้า ตั้งแต่กำเนิดต้นวงศ์จนถึง วิกรมต่าง ๆ ฐานะของกษัตริย์นั้นสูงส่งประหนึ่งเทพเจ้า Ronald Inden อธิบายประเด็นนี้

ไว้ในหนังสือ *Kingship and Authority in South Asia* ว่าพิธีราชาภิเษกทำให้กษัตริย์กลายเป็นพระวิษณุในโลกมนุษย์ (Inden 1998 : 71) แนวคิดดังกล่าวสอดคล้องกับความต้องการในการสร้างสิทธิธรรมการครองราชย์ของกษัตริย์คุปตะที่มีที่มาไม่แน่ชัด ดังจะเห็นว่ากษัตริย์คุปตะใช้ตราครุฑ อันเป็นพาหนะของพระวิษณุเป็นตราประจำพระองค์ และยังปกครองพระลักษมี ชายาของพระวิษณุที่ฉัตรประจำองค์พระมหากษัตริย์อีกด้วย ในอีกแง่หนึ่งการนับถือไวษณพนิกายของราชวงศ์คุปตะก็เป็นการเอื้อประโยชน์ซึ่งกันและกันระหว่างกษัตริย์กับพราหมณ์ด้วย กล่าวคือกษัตริย์จะอุทิศกัลปนาที่ดินให้กับพราหมณ์ โดยที่ดินที่กัลปนาี้จะงดเว้นไม่ต้องจ่ายภาษี ทำให้พราหมณ์มีฐานะเป็นเจ้าที่ดินและบางครั้งก็กลายเป็นผู้แทนพระองค์ของกษัตริย์ในการปกครองดูแลที่ดินนั้น ๆ ฐานะของกษัตริย์และพราหมณ์ในสมัยคุปตะจึงมีความเสมอภาคและพึ่งพาอาศัยกันอย่างมาก พราหมณ์ถือว่าการปกครองระบบกษัตริย์เป็นการปกครองที่ดีที่สุด ทั้งยังยกย่องฐานะของกษัตริย์ว่าศักดิ์สิทธิ์เสมอเทพเจ้า ในขณะที่กษัตริย์ก็ตอบแทนพราหมณ์ในรูปแบบของการอุทิศกัลปนาที่ดินและทรัพย์สินให้แก่พราหมณ์ดังกล่าว ซึ่งต่อมาแนวคิดที่ว่ากษัตริย์สูงส่งดุจเทพเจ้านี้ก็ได้แพร่หลายไปยังบรรดากษัตริย์ราชวงศ์ต่าง ๆ ในอนุทวีปและรัฐยุคแรกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อีกด้วย (ดู Roy, Chakrabarti, and Sarkar 2005 : 69–73 ; Singh 2008 : 475–480)

การได้ครอบครองที่ดินในที่ต่าง ๆ ทำให้พวกพราหมณ์มีโอกาสได้เข้าไปแทรกซึมเผยแพร่แนวคิดทางศาสนาของตนแก่คนพื้นเมืองในถิ่นนั้น ๆ ตลอดจนการกลืนเอาความเชื่อหรือเทพเจ้าท้องถิ่นเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของเทวาลัยฮินดู ในสมัยคุปตะนี้เองที่ศาสนาฮินดูเริ่มแพร่หลายไปยังดินแดนต่าง ๆ ในอินเดียมากขึ้น โดยพวกพราหมณ์ตระหนักดีว่าขณะนั้นไม่อาจจะสั่งให้คนพื้นเมืองหันมายอมรับนับถือศาสนาของตนได้ โดยเฉพาะเขตที่ศาสนาพุทธมีอิทธิพลอยู่ นอกเสียจากว่าจะต้องมีแนวทางใหม่ ๆ โดยการรวมเอาประเพณีความเชื่อ ตลอดจนพิธีกรรมของคนพื้นเมืองในท้องถิ่นต่าง ๆ เข้ามารวมในศาสนาของตน ดังนั้นจึงเกิดเป็นกระบวนการที่อาจเรียกได้ว่าเป็นการ “ปฏิรูป” ศาสนาครั้งใหญ่ที่จะมาเปลี่ยนวิถีชีวิตของผู้คนส่วนใหญ่ในอนุทวีปอินเดียอย่างลึกซึ้ง ซึ่งกระบวนการปฏิรูปนี้เห็นได้จากการเขียนคัมภีร์ทางศาสนาชุดใหม่ขึ้นมาเพื่อสนองความต้องการที่จะ “สร้าง” ทำเนียบเทพเจ้าที่รวมเอาเทพเจ้าของพราหมณ์และของคนท้องถิ่นเข้ามาเป็นหนึ่งเดียวภายใต้ศาสนาที่มีพวกพราหมณ์เป็นผู้นำ คัมภีร์ดังกล่าวรู้จักกันดีในนามว่า “คัมภีร์

ปุราณะ”

คัมภีร์ปุราณะเขียนขึ้นเพื่อตอบสนองจุดประสงค์ที่ต้องการปรับเปลี่ยนลัทธิความเชื่อเดิมและผสมลัทธิความเชื่อใหม่เข้าไป ซึ่งกระบวนการนี้ดำเนินอยู่นับร้อย ๆ ปี ดังจะเห็นได้ว่าคัมภีร์ปุราณะต่าง ๆ มีช่วงเวลาในการเขียนที่ต่างกัน ปุราณะรุ่นแรกเริ่มเขียนขึ้นตั้งแต่ช่วงก่อนคริสตกาล แต่มีการเขียนมากในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๔-๕ เป็นต้นมา (Singh 2008 : 22)

คำว่า “ปุราณะ” แปลตามรากศัพท์ภาษาสันสกฤตได้ว่า เก่าแก่ หรือที่ปัจจุบันภาษาไทยใช้คำว่าโบราณนั่นเอง ปุราณะ ได้ชื่อว่าเป็น “สมฤติ” (smṛiti) แปลว่า ที่จดจำมา หรืออีกนัยหนึ่งคือคัมภีร์ที่มนุษย์เขียนขึ้น ซึ่งต่างจากพระเวทที่เป็นศฤติ หรือได้รับฟังมาจากเทพเจ้า คัมภีร์ปุราณะใช้ภาษาสันสกฤตเป็นหลัก แต่ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่งที่แท้จริง แต่ละเล่มเน้นเรื่องของเทพเจ้าองค์ใดองค์หนึ่ง และมักจะเขียนในรูปแบบของบทสนทนา คือให้ฝ่ายหนึ่ง (ซึ่งมักเป็นเทพหรือฤๅษี) เล่าเรื่องให้อีกฝ่ายหนึ่งฟัง อย่างไรก็ตาม เนื้อหาหลักในปุราณะมีความคล้ายคลึงกัน โดยจะประกอบด้วย เรื่องราวกับกำเนิดจักรวาลและสิ่งมีชีวิตบนโลก กำเนิดเทพเจ้า ลำดับวงศ์ตระกูลของกษัตริย์ และเรื่องเกี่ยวกับฤๅษี คัมภีร์ปุราณะที่สำคัญมี ๑๘ เล่ม เรียกว่า มหาปุราณะ ประกอบด้วย พรหมปุราณะ บัทธิปุราณะ วิษณุปุราณะ ภาควตปุราณะ นารายะปุราณะ มารกัณฑยะปุราณะ อัคนิปุราณะ ภาวิษยะปุราณะ พรหมไวยรรตปุราณะ วราหะปุราณะ ลิงคะปุราณะ สกัณฑะปุราณะ วามนะปุราณะ กุรุมะปุราณะ มัลลยยะปุราณะ ครุฑปุราณะ และพรหมานตะปุราณะ

ในความเป็นจริง อาจกล่าวได้ว่าปุราณะเป็นคัมภีร์อีกชุดที่ไม่มี ความเกี่ยวข้องกับคัมภีร์พระเวทเลยก็ว่าได้ มีแต่เพียงการประกาศยอมรับในพระเวทเท่านั้น แต่เพื่อสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับคัมภีร์ที่เขียนขึ้นมาใหม่นี้ พรหมมณจึงต้องอ้างว่าปุราณะมาจากพระเวท เป็นพระเวทฉบับย่อ หรือเป็นพระเวทหมวดที่ห้า และการได้ฟังปุราณะก็ได้บุญและศักดิ์สิทธิ์พอ ๆ กับได้ฟังพระเวทเลยทีเดียว ความแตกต่างที่เห็นได้ชัดที่สุดระหว่างพระเวทและปุราณะคือ เทพเจ้า เทพเจ้าใหม่ ๆ หลายองค์ที่ปรากฏขึ้นมาในทำเนียบเทพเจ้าปุราณะไม่มีในพระเวท ส่วนพระอินทร์ที่เคยเป็นราชาแห่งเทพเจ้าทั้งปวงในจักรวาลของพระเวท ถูกกดลงมาเป็นเพียงเทพชั้นรอง เทพเจ้าในพระเวทหลายองค์ก็ไม่ปรากฏในปุราณะเลย เทพเจ้าสูงสุดกลายเป็น พระพรหม พระศิวะ และพระวิษณุ หรือเรียกรวมกัน

ว่า “ตรีมูรติ” โดยพระพรหมเป็นผู้สร้างจักรวาล พระวิษณุเป็นผู้รักษา และพระศิวะเป็นผู้ทำลาย ภายใต้ความเชื่อที่ว่าเมื่อโลกถึงกัลยยุค พระศิวะจะล้มพระเนตรที่สามกลางหน้าผากบังเกิดเป็นไฟพรลัยกัลป์ทำลายล้างโลกเพื่อคืนสมดุลให้พระพรหมสร้างโลกขึ้นมาใหม่ นอกจากนั้นในขณะที่คนที่เข้าถึงพระเวทได้จำกัดอยู่แค่พวกพราหมณ์ แต่สำหรับปุโรหิตนั้น ทุกวรรณะสามารถอ่านได้ ทำให้ปุโรหิตยังแพร่หลายไปในหมู่ประชาชน และยังตอกย้ำด้วยงานศิลปกรรมต่าง ๆ เนื่องจากงานศิลปะทำให้คนที่อ่านหนังสือไม่ออกก็สามารถเข้าใจและซาบซึ้งในเทพเจ้าของปุโรหิตได้

นอกจากนี้ปุโรหิตยังเพิ่มความสำคัญและบทบาทของเทพฝ่ายหญิงขึ้นมาด้วย ซึ่งในพระเวทเทพฝ่ายหญิงมีไม่กี่องค์และไม่มีบทบาทความสำคัญเมื่อเทียบกับเทพฝ่ายชาย แต่ในคัมภีร์ปุราณะได้ปรากฏนามของเทพฝ่ายหญิงที่ไม่เคยมีมาก่อนในสมัยพระเวท เช่น ทูรคา ราชา ลักษมี กาลี เป็นต้น การสร้างเทพฝ่ายหญิงขึ้นมาน่าจะเกี่ยวข้องอย่างมากกับวัฒนธรรมการบูชาเทพสตรีของคนท้องถิ่นที่ปรากฏมาตั้งแต่สมัยอารยธรรมฮารัปปา-โมเฮนโจดาโร เมื่อพวกพราหมณ์ต้องการปฏิรูปศาสนาใหม่ให้เข้าถึงคนกลุ่มใหญ่มากขึ้น เทพสตรีเหล่านี้จึงเข้ามามีบทบาทสำคัญในทำเนียบเทพเจ้าของพวกพราหมณ์ นอกจากนั้นศาสนาฮินดูปุราณะยังนิยมสร้างรูปเคารพของเทพเจ้า โดยจะสร้างให้มีลักษณะรูปร่างเหมือนมนุษย์ แต่มีความเหนือจริง เช่น มีผิวสีน้ำเงิน มีสิบแขน หรือสี่เศียร เป็นต้น ซึ่งต่างจากเทพในพระเวทที่มักเป็นบุคลาธิษฐานของปรากฏการณ์ธรรมชาติ จึงไม่ปรากฏรูปร่าง การสร้างรูปเคารพดังกล่าวยังมีผลต่อการเปลี่ยนรูปแบบพิธีกรรมทางศาสนาอีกด้วย

พิธีกรรมที่เปลี่ยนแปลงไปนี้เห็นได้อย่างชัดเจนจากการที่พิธียัญและการสวดมนตร์ในพระเวทถูกยกเลิก การบูชาเทพเจ้ากระทำโดยการบูชาเทวรูปด้วยการตกแต่งเทวรูปให้สวยงาม ประพรมด้วยน้ำหอม พร้อมกับถวายอาหารและเครื่องดื่มเพื่อเป็นเครื่องสังเวย ความรู้สึกของผู้ชากับเทพเจ้ามีพื้นฐานจากความรักและความภักดีมิใช่ความยำเกรงดังในสมัยพระเวท โดยเชื่อว่าความรักเป็นเครื่องสังเวยที่แท้จริงที่จะถวายแด่เทพเจ้าทั้งหลาย ซึ่งใครจะเลือกบูชาเทพองค์ไหนก็ได้ ความศรัทธาในเทพเจ้าที่ต่างกันไปเองจึงทำให้เกิดเป็นลัทธินิกายต่าง ๆ ขึ้นมา ที่สำคัญที่สุดมี ๓ นิกาย ได้แก่ ไวษณวนิกาย - นับถือพระวิษณุ ไศวียนิกาย - นับถือพระศิวะ และคักตินิกาย - เป็นนิกายที่บูชาพลังของเทพเจ้าที่ถ่ายทอดผ่านชายาของพระองค์ โดยเฉพาะชายาของพระศิวะใน

ภาคอุร่าย ได้แก่ ทูรคาและกาลี ซึ่งในแต่ละนิยายดังกล่าวแม้จะบูชาเทพเจ้าแตกต่างกัน แต่ก็ได้ปฏิเสธการมีอยู่ของเทพเจ้าในนิยายอื่น ดังนั้นศาสนานินดูปุราณะจึงเปรียบเหมือนต้นไม้ที่แผ่กิ่งก้านสาขาออกไปกว้างใหญ่แต่ก็เป็นต้นไม้ต้นเดียวกัน นอกจากนั้น จำนวนเทวาลัยในลัทธิความเชื่อต่าง ๆ ที่เพิ่มมากขึ้นก็เป็นอีกสิ่งหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงความสำเร็จในการ “ดิงมวลชน” ของพวกพราหมณ์ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๔-๘ ผ่านกระบวนการ “การทำให้เป็นฮินดู” ดังกล่าว (ดู Roy, Chakrabarti, and Sarkar 2005 : 75-86)

กระบวนการ “การทำให้เป็นฮินดู” นี้มีความเคลื่อนไหวอย่างต่อเนื่องและใช้วิธีการที่ซับซ้อน ที่เห็นได้ชัดเจนและแบบบดอย่างหนึ่งก็คือ แนวคิดเรื่องการอวตาร หรือการแบ่งภาคลงมาเกิดในโลกมนุษย์ของเทพเจ้า แนวคิดเรื่องอวตารปรากฏชัดเจนและโดดเด่นที่สุดในวัชณพนิกายที่เน้นเรื่องราวการอวตารของพระวิษณุเป็นอย่างมาก ความเชื่อของลัทธิพราหมณ์ปุราณะนี้ พระวิษณุ คือผู้ที่คอยดูแลปกป้องโลก การอวตารแต่ละครั้งของพระองค์ล้วนแต่เป็นการลงไปปราบมาร ดับทุกข์เข็ญให้แก่มวลมนุษยชาติทั้งสิ้น อวตารที่สำคัญของพระวิษณุมีสิบปาง หรือที่เรียกว่าทศอวตาร ซึ่งประกอบด้วย มัตสยาวตาร (ปลา) คุรมาวตาร (เต่า) วราหาวตาร (หมีป่า) นรสิงหาวตาร (มนุษย์สิงห์) วามนาวตาร (คนแคระ) ปรศุรามาวตาร (คนไทยรู้จักในนามรามสูร) รามาวตาร (พระราม) กฤษณาวตาร (พระกฤษณะ) พุทธาวตาร (พระพุทธเจ้า) และกัลกียวตาร (กัลกิเทพบุตร) ในอวตารทั้งเก้านี้ มีเพียงกัลกียวตารเท่านั้นที่จะเกิดขึ้นในอนาคต โดยเชื่อว่า เมื่อโลกถึงกลียุค พระวิษณุจะอวตารลงมาเป็นบุรุษขี่ม้าขาวลงมาปราบทุกข์เข็ญ

จะเห็นว่า ๔ ใน ๑๐ อวตารแรกเป็นสัตว์ (รวมถึงอวตารที่เป็นมนุษย์กึ่งสัตว์) แสดงให้เห็นถึงความพยายามของพวกพราหมณ์ที่จะรวมสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ที่อาจเป็นที่นับถือกันในห้องถิ่นต่าง ๆ ให้มาเป็นส่วนหนึ่งของวัชณพนิกาย ส่วนพระรามและพระกฤษณะนั้นเป็นตัวละครในมหากาพย์รามายณะและมหาภารตะ ซึ่งเป็นวรรณคดีสำคัญของอินเดียที่ได้รับการยกย่องว่ามีคุณค่าทั้งในเชิงวรรณกรรมและในเชิงปรัชญาศาสนาของอินเดีย นักวิชาการสันนิษฐานว่าพระรามและพระกฤษณะน่าจะมีตัวตนจริงอยู่ในสมัยพระเวท หรือราว ๑,๕๐๐-๖๐๐ ปีก่อนคริสตกาล และกลายมาเป็นตำนานเล่าขานอยู่เป็นเวลานานก่อนที่จะได้รับการจารึกเป็นภาษาเขียนในช่วง ๕๐๐ ปีก่อนคริสตกาล อย่างไรก็ตามเป็นที่น่าสังเกตว่าเนื้อหาที่ระบุว่าพระรามและพระกฤษณะเป็นอวตารของพระวิษณุ

เป็นเนื้อหาที่พบว่ามีการแต่งเพิ่มเติมขึ้นมาในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๔-๕ จะเห็นได้ว่าแต่เดิมชาวฮินดูก็นับถือพระรามและพระกฤษณะอยู่แล้ว แต่เป็นในฐานะเป็นวีรบุรุษในตำนานเท่านั้น จนภายหลังจึงมีการสอดแทรกแนวคิดเรื่องการอวตารของเทพเจ้าเข้าไปเพื่อสร้างความศักดิ์สิทธิ์ในเชิงศาสนา ฐานะวีรบุรุษในตำนานจึงถูกยกขึ้นเป็นเทพเจ้าจากพื้นฐานความเลื่อมใสที่มีมาแต่เดิม

อย่างไรก็ตามอวตารที่ดูจะน่าสนใจมากเป็นพิเศษและทั้งในแง่ประวัติศาสตร์และในแง่พัฒนาการทางศาสนาก็คือ พุทธาวตาร เพราะการที่บุคคลซึ่งหลักฐานระบุว่ามีส่วนจริง และยังเป็นผู้ก่อตั้งศาสนาที่สำคัญอีกศาสนาหนึ่งอย่างพระพุทธเจ้าถูกนำปารวมเป็นส่วนหนึ่งของลัทธิไวษณพิกายนั้น นับเป็นเรื่องที่น่าศึกษาพิจารณาเพิ่มเติมอย่างยิ่ง เนื่องจากเป็นที่ทราบกันดีว่าคำสอนของพระพุทธเจ้าขัดแย้งกับคำสอนของพวกราหมณ์ดังกล่าวกว่าข้างต้น การรวมศาสนาของศาสนาที่เรียกได้ว่าเป็น “คู่แข่ง” เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในศาสนาของตน จึงสะท้อนให้เห็นถึงความพยายามของพวกราหมณ์ในการรวมลัทธิความเชื่อต่าง ๆ ที่ปรากฏและมีอิทธิพลในสังคมขณะนั้นเข้ามาในร่มเงาของลัทธิของตน คัมภีร์ปุราณะที่เขียนขึ้นในระยะนี้ได้กล่าวถึงพุทธาวตารของพระวิษณุไว้อย่างน่าสนใจ ดังที่มีข้อความปรากฏอยู่ในเล่มต่าง ๆ ได้แก่ ภควตปุราณะ สกนทปุราณะ และอัคนิปุราณะ นอกจากนั้นยังมีปรากฏในคิเวปุราณะที่เขียนขึ้นในช่วงหลังคริสต์ศตวรรษที่ ๔ อีกด้วย

ใน ภควตปุราณะ ซึ่งสันนิษฐานว่าเริ่มเขียนระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ ๖ เนื้อหาส่วนใหญ่ของภควตปุราณะแม้ว่าจะเป็นเรื่องของพระกฤษณะ อวตารที่ ๘ ของพระวิษณุ แต่ก็มีข้อความที่กล่าวถึงพุทธาวตารที่สรุปความได้ดังนี้

เมื่อกลียุคเริ่มต้นขึ้น พระวิษณุเจ้าจะอวตารลงมา ณ กีกาตะ ภายใต้อาสนามพุทธะ โอรสแห่งไชนะ เพื่อล่อลวงศัตรูทั้งหลายของเหล่าเทพ ‘ตัวตนที่มองเห็นได้ด้วยตานี้อยู่ในรูปร่ายกายของมนุษย์ สอนสั่งหลักการนอกเรตในสามนครที่ก่อตั้งด้วยภาพมายา เพื่อทำลายล้างพวกมันด้วยการลวงให้หลงเชื่อในคำสอน เมื่อนั้นศัตรูทั้งหลายของเหล่าเทพผู้แน่วแน่ศรัทธาในคำสอนของพระเวท’ ‘ขอสรรเสริญพุทธะผู้บริสุทธิ์ ผู้ล่อลวงพวกไทตยะและพวกทานวะ (เผ่าฮินดูในตำนานฮินดู) ด้วยคำสอนของพระองค์ วิษณุเทพจึงล่อลวงพวกนอกเรตได้ (Wilkins 2004 : 227)

คัมภีร์ปุราณะเล่มต่อมาที่กล่าวถึงพุทธาวตาร คือ สกนทปุราณะ ซึ่งเป็นคัมภีร์ปุราณะที่ยาวที่สุดในบรรดาหปุราณะทั้งหมด สกนทปุราณะเป็นปุราณะของไศวนิกาย ตั้งชื่อตามพระนามของโอรสของพระศิวะกับพระนางปารวตีผู้เป็นชายา แต่งขึ้นในราวคริสต์ศตวรรษที่ ๖ และแม้จะเป็นปุราณะในไศวนิกาย แต่ก็มีรายละเอียดกล่าวถึงพุทธาวตารมากกว่าที่ปรากฏในภาคตปุราณะ ดังนี้

ได้เกิดความแห้งแล้งขึ้นบนโลก มีเหตุจากการที่ฝนแล้งเป็นเวลา ๖ ปีติดต่อกัน ด้วยเหตุดังนี้ พระพรหมผู้ลี้้นห้วงจึงไปหาเจ้าชายวิบนชยะ และแจ้งกับเจ้าชายว่าถ้าทรงได้ขึ้นครองราชย์ เหล่าเทพเจ้าจะมาคอยช่วยเหลือพระองค์ และควรเปลี่ยนนามเป็น ทิโวทาส ขณะที่เจ้าชายกำลังถามว่าเพราะเหตุใดจึงเป็นพระองค์ที่ได้รับเลือกให้เป็นกษัตริย์ พระพรหมก็กล่าวว่า ‘ราชาของคอื่น ๆ ล้วนเลวร้าย และปวงเทพเจ้าจะไม่อำนวยการให้ฝนตกลงมาบนพื้นโลก เว้นเสียแต่ว่าพระองค์จะขึ้นครองราชย์’ ทิโวทาสตอบรับคำขอของพระพรหมภายใต้เงื่อนไขว่าเหล่าเทพเจ้าจะต้องช่วยเหลือพระองค์ และให้เทพเจ้าทั้งหมดละทิ้งโลกมนุษย์ไป พระองค์จะได้ขึ้นครองราชย์อย่างราบรื่น และเป็นผู้เดียวที่สามารถประทานความสุขแก่ปวงชนได้อย่างไร้คู่แข่งบารมี พระพรหมตอบรับเงื่อนไข และไปเกลี้ยกล่อมพระศิวะอย่างยากลำบากให้เสด็จจากกาศิ (พาราณสี) ที่ประทับที่โปรดที่สุดในโลกมนุษย์

ทิโวทาสครองบัลลังก์ที่กาศิ และปกครองอาณาประชาราษฎร์อย่างสงบสุขอยู่เป็นเวลา ๘,๐๐๐ ปี เหล่าเทพที่เริ่มริษยาในอำนาจของพระองค์ จึงพากันไปหาพระพหูสบัติผู้ซึ่งเป็นอาจารย์ของเทพทั้งปวง ในขณะที่พุดขึ้นชมการปกครองของทิโวทาส ก็พบว่าทิโวทาสเป็นผู้เดียวที่ได้ประโยชน์จากการได้ครองบัลลังก์โดยที่เทพทั้งหลายไม่ได้อะไรเลย โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระศิวะที่หงุดหงิดจากการต้องเสด็จจากที่ประทับที่กาศิทั้งที่ไม่เต็มใจ พระองค์ได้ส่งผู้เดินสาสน์ไปถามถึงที่ประทับหลายครั้ง แต่บรรดาผู้เดินสาสน์กลับพบว่าโลกมนุษย์มีแต่ความสุขจนไม่กลับมาหาเทพเหนือหัวของพวกเขาอีก ด้วยคำขอของพระศิวะ วิษณุเทพ พร้อมทั้งพระนางลักษมี และครุฑ ‘ก็เสด็จมายังกาศิ และได้เนรมิตที่พักอันงดงามน่าสบาย

ชื่อธรรมเกษตรเลยจากทางเหนือของกาศิไปเล็กน้อย และประทับอยู่ด้วยกับชายาสุดเสนหา วิษณุเทพประทับอยู่ ณ ที่นี้ ในรูปของพุทธเจ้า ในขณะที่พระลักษมีกลายเป็นสตรีผู้ถือสันโดษในลัทธินั้น ส่วนครุฑปรากฏร่างในนามของปณยกีรติ ศิษย์ผู้มีตำราติดมืออยู่เสมอ และตั้งใจฟังคำสอนอันจอมปลอมของอาจารย์ (พระพุทธเจ้า) ผู้ซึ่งพร่ำสอนด้วยน้ำเสียงอันอ่อนหวานแผ่วเบาชวนเคลิบเคลิ้มเกี่ยวกับแนวคิดอันหลากหลายของสิ่งที่เหตุนั้นเป็นผลและเหนือจริงของศาสนา' วิษณุเทพในรูปกายของพุทธเจ้าสอนว่า 'จักรวาลเกิดขึ้นโดยปราศจากผู้สร้าง ดังนั้นความเชื่อที่ว่า มีเทพสูงสุดหนึ่งเดียวจึงไม่ถูกต้อง เนื่องจากพระพรหม พระวิษณุ และพระรุทรา และทั้งหมดเป็นเพียงนามของผู้ที่มีรูปกายเหมือนพวกเราทั้งหลาย ความตายเป็นนิทราอันแสนสงบ แล้วเหตุใดจึงต้องกลัวเล่า' พระองค์ยังสอนต่อไปอีกว่า 'เราควรปกป้องชีวิตผู้อื่นให้เหมือนชีวิตตนเอง ความสุขเป็นสรวงสวรรค์ และความเจ็บปวดทรมานคือนรก และการเป็นอิสระจากอวิชชาเป็นหนทางเดียวที่จะพบกับสุคติได้ การบูชาบุญเป็นการกระทำอันโง่เขลา' ด้วยฝีมือของปณยกีรติ คำสอนเหล่านี้ก็ได้แพร่กระจายไปทั่วเมืองอย่างรวดเร็ว ในเวลาเดียวกันนั้นพระลักษมีก็ล่องวงเหล่าสตรีด้วยด้วยการสอนพวกนางให้ 'หาความสุขทางกายให้มากที่สุด ร่างกายย่อมเน่าเปื่อยสลายไป ก่อนที่จะกลายเป็นเถ้า เรามาหาความสำราญที่ร่างกายนี้สามารถอำนวยให้ได้ดีกว่า ความแตกต่างระหว่างวรรณะนั้นเป็นเรื่องไร้สาระไม่มีจริง' วรรณะที่พระลักษมีอำนวยพรให้กับบรรดาสาวก อิทธิพลของพระนางก็ทวีสูงขึ้น และคำสอนของพระนางก็แพร่หลายไปอย่างรวดเร็ว คำสอนที่แพร่กระจายออกไปทั่วเมืองทำให้ทิโวทาสหมดกำลังใจ วิษณุเทพในรูปของพราหมณ์จึงไปปรากฏกายหน้าทิโวทาส และได้ยินปัญหาที่เกิดขึ้นของเขา และก็พอพระทัยเมื่อทิโวทาสแสดงความประสงค์ที่จะสละบัลลังก์ องค์ราชารับสั่งถึงหลายเหตุการณ์เกี่ยวกับความทุกข์ของคนบริสุทธิตี่เกิดจากพลังของเหล่าเทพ และถามถึงวิธีที่พระองค์จะเข้าถึงสุคติในบ้านปลาย พระวิษณุจึงรับสั่งว่าทิโวทาสช่างโง่เขลาที่บังอาจไปบอกให้พระศิวะออกไปจากกาศิ และแนะนำให้ทิโวทาสสร้างรูปเคารพของ

เทพพระองค์นั้น (พระศิวะ) และเขาจะบรรลุถึงความปรารถนาได้จากการบูชาเทวรูปนั้น ทิวาทสกระทำตามคำแนะนำ โดยยกบัลลังก์ให้โอรสเสีย และขณะที่เขากำลังบูชาศิวลึงค์อยู่นั้น พระศิวะก็ปรากฏกายขึ้น และพาทิวาทสไปยังไกรลาสซึ่งเป็นสวรรค์ของศิวะเทพ (Wilkins 2004 : 227-229)

อีกหนึ่งคัมภีร์ปุราณะที่กล่าวถึงพุทธาวตารคือ อัคคินิปุราณะ สันนิษฐานว่าน่าจะเขียนขึ้นไม่ช้ากว่าคริสต์ศตวรรษที่ ๗ แต่ไม่เกินคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑ ในเล่มอัคคินิปุราณะนี้มีเนื้อหาเกี่ยวกับเทพเจ้าต่าง ๆ โดยไม่เน้นลัทธิโศลัทธิหนึ่งเป็นพิเศษ ในส่วนที่กล่าวถึงพุทธาวตารมีดังนี้

อัคคินีเทพรับสั่ง บัดนี้ข้าจะเล่าเรื่องการอวตารเป็นพุทธะ ซึ่งจะยังประโยชน์มหาศาล ให้แก่ผู้ที่ได้อ่านและได้ฟัง กาลก่อนได้เกิดสงครามระหว่างเหล่าเทพและอสูร ซึ่งจบลงด้วย ชัยชนะของฝ่ายหลัง เหล่าเทพรำร้อง ‘ช่วยพวกเราด้วย ช่วยพวกเราด้วย!’ เหล่าเทพพากันไปขอความช่วยเหลือจากพระอิศวร อวตารแห่งมายาและความลุ่มหลงมาเป็นโอรสของสุทโธณะ พระองค์ ทำให้พวกไทตยะมัวเมาและทำให้พวกเขาละทิ้งความศรัทธาในพระเวท หลังจากนั้น พวกเขาก็เป็นสาวกของพุทธเจ้า และชักจูงผู้อื่นให้ทอดทิ้งพระเวท พระองค์ตรัสรู้กลายเป็นอรหันต์ในภาษาบาลี) และต่อมาก็ทำให้ผู้อื่นบรรลุเป็นอรหันต์ด้วย ด้วยการตัดขาดจากพระเวท พวกเขาทั้งหมดล้วนกลายเป็นปราชญ์นิน (พวกนอกศาสนา) พวกเขากระทำบาปด้วย จากการส่งคนไปรบกวนและรับของขวัญจากคนชั้นต่ำ (Agni Purana 1903 : 70-75)

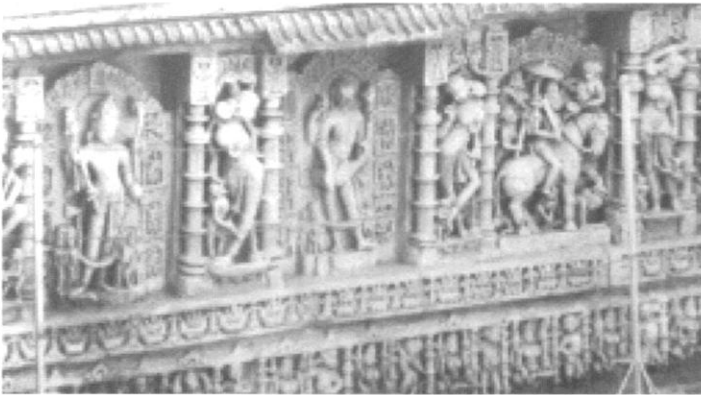
หากมองเพียงผิวเผินอาจคิดว่าการรวมพระพุทธรูปเข้ามาเป็นหนึ่งในทศอวตารหรืออวตารสิบปางของพระวิษณุจะเป็นการกลืนพุทธศาสนาเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของศาสนาฮินดู แต่เมื่อพิจารณาอย่างละเอียดจะเห็นว่าพวกพราหมณ์ใช้เรื่องของพระพุทธรูปเพื่อโจมตีคนที่นับถือศาสนาพุทธ โดยกำหนดให้พระพุทธรูปทำลายพวกชั่วร้ายทั้งหลายด้วยการทำให้คนพวกนี้ปฏิเสธพระเวทด้วยคำสอนของพระองค์ ซึ่งการปฏิเสธพระเวท

จะนำความหายนะมาสู่ตนเอง ดังข้อความเกี่ยวกับพุทธาวตารที่ปรากฏในคัมภีร์ปุราณะที่ยกมานี้ล้วนมีเนื้อหาหลักคล้ายกัน นั่นคือ พระวิษณุอวตารมาเป็นพระพุทเจ้า ใช้คำสอนนอกรีต (ซึ่งก็คือคำสอนในพุทธศาสนานั้นเอง) มาสั่งสอนเหล่าอสูรซึ่งเป็นศัตรูของเทพให้หลงผิดเลิกล้มนับถือพระเวท เลิกประกอบพิธีบูชายัญ เลิกปฏิบัติตามระบบวรรณะ เป็นต้น เมื่อหลงเชื่อคำสอนจอมปลอม เลิกล้มถือและปฏิบัติตามพระเวท พวกอสูรก็ไม่เหลืออิทธิฤทธิ์มาต่อสู้กับเหล่าเทพได้อีก ดังนั้นคำสอนในพุทธศาสนาจึงเป็นสิ่งที่หลอกลวงที่จะทำให้ผู้นับถือ (มนุษย์) เสื่อมลง ส่วนข้อความในสกนทปุราณะนั้นมีเนื้อหาแตกต่างออกไปบ้าง ซึ่งก็เนื่องจากสกนทปุราณะเป็นปุราณะสายไศวริยกายที่บูชาพระศิวะ พุทธาวตารในปุราณะนี้จึงเป็นการอวตารลงมาเพื่อลงโทษราชาทิวาสที่บังอาจขับไล่พระศิวะออกจากที่ประทับในโลกมนุษย์ ด้วยการล่อลวงคนในเมืองให้หลงผิดไปกับคำสอนนอกรีต (ของพุทธศาสนา) ทำให้ราชาทิวาสทุกจิตใจที่ชาวเมืองพากันละทิ้งศาสนาที่แท้จริงไปฝากฝังลัทธินอกรีตที่มอมเมาให้หลงผิด แต่สิ่งที่ตรงกันในทุกปุราณะทุกเล่มคือ พุทธาวตาร เป็นอวตารที่มาทำหน้าที่ล่อลวงให้หลงศรัทธาในลัทธิความเชื่อนอกรีตที่เบี่ยงเบนไปจากพระเวท เช่น ให้เลิกทำพิธีบูชายัญ ละเมิดระบบวรรณะดังกล่าว อันจะนำมาซึ่งความเสื่อมสูญทั้งสิ้น อาจกล่าวได้ว่าพวกพราหมณ์ใช้เรื่องราวของพุทธาวตารในการบอกว่าคำสอนของพระพุทเจ้านั้นผิด เป็นคำสอนนอกรีตนอกศาสนา และที่พระพุทเจ้ามาสั่งสอน ก็ไม่ได้มาสอนด้วยเจตนาดี แต่มาเพื่อชักจูงพวกอสูร ซึ่งเป็นการเปรียบถึงชาวพุทธนั่นเองให้หลงผิด

อย่างไรก็ตาม แม้จะเป็นหนึ่งในสิบอวตารสำคัญของพระวิษณุ แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าเมื่อเทียบกับอวตารอื่น ๆ พุทธาวตารไม่เคยปรากฏในเทวาลัยของไวษณพนิกายแบบเดี่ยว ๆ เลย แต่จะปรากฏร่วมอยู่ในทศอวตารเท่านั้น การไม่มีพื้นที่ในเทวาลัยนี้น่าจะแสดงถึงการไม่เป็นที่นิยมในหมู่สาวกผู้บูชา อาจเป็นได้ว่า เรื่องราวของพุทธาวตารไม่ดึงดูดใจให้เลื่อมใสเท่าอวตารอื่น ๆ ที่มีเรื่องราวการต่อสู้กับอสูรร้ายอย่างเข้มข้น ยืดเยื้อและมีสีสันตื่นเต้นกว่า อย่างไรก็ตามในหลักประติมานวิทยา (iconography) หรือการกำหนดรูปลักษณะของเทพเจ้าในงานศิลปกรรมก็มีการระบุถึงรูปลักษณะที่ควรจะเป็นของพระพุทเจ้าในพุทธาวตารไว้ว่าควรจะทำท่าขัดสมาธิ มีเกศาหยิกสั้น ดังหุยาวิ มีสัญลักษณ์ดอกบัวที่มือและเท้าทั้งสองข้าง (ดู Cummins, ed. 2011 : 234) แต่ข้อกำหนดนี้ก็ไม่ได้ยึดถือเคร่งครัดมากนัก สำหรับในงานศิลปะที่เกี่ยวข้องกับพุทธาวตารขึ้นเด่น ๆ นั้น

วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีที่ ๓๘ ฉบับที่ ๑ ม.ค.-มิ.ย. (๒๕๕๙) ๒๑๕

จะมีพบบ้างสมัยหลังคริสต์ศตวรรษที่ ๘ ซึ่งก็สะท้อนถึงการรับรู้และความต่อเนื่องของคตินี้ได้ระดับหนึ่ง เช่น ภาพสลักนูนต่ำรูปอวตารสิบปางของพระวิษณุที่ฝายน้ำของบ่อน้ำราชินี (Rani-ki-Vav, Queen's Well) ที่รัฐคุชราต ซึ่งสร้างขึ้นในราวคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑ และที่ Airavatesvara Temple วัดฮินดูไควนิกาย ในรัฐทมิฬนาฑู สร้างขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๒ เป็นต้น (Cummins, ed. 2011 : 234)

ภาพสลักนูนต่ำรูปทศอวตารที่ผนังด้านในทางทิศเหนือของบ่อน้ำราชินี รัฐคุชราต ช่วยมือของภาพคือรามาวตาร (ถือคันศร) ถัดมาคือพุทธาวตาร และกัลกียอวตาร (ขี่ม้า) (ที่มา : Cummins, ed. 2011 : 234)

ภาพสลักนูนต่ำพุทธาวตารที่ Airavatesvara Temple รัฐทมิฬนาฑู
(ที่มา : https://en.wikipedia.org/wiki/Gautama_Buddha_in_Hinduism#cite_note-26)

จากการที่พวกพราหมณ์ต้องปรับเปลี่ยนศาสนาของตนครั้งใหญ่ เพื่อช่วงชิงศรัทธากลับคืนมาโดยการนำศาสนาพระเวทเดิมมารวมเข้ากับลัทธิเทวนิยมที่สร้างขึ้นใหม่ เทพสูงสุดถูกเปลี่ยนจากพระอินทร์มาเป็นพระพรหม พระศิวะ และพระวิษณุ และกระบวนการทางเทวนิยมนี้รวมไปถึงการรวมเอาความเชื่อท้องถิ่น ตลอดจนวีรบุรุษในตำนานเข้ามาอยู่ในทำเนียบเทพเจ้าและสร้างความศักดิ์สิทธิ์ด้วยการทำให้เทพเจ้าใหม่เหล่านี้มีความสัมพันธ์กับมหาเทพทั้งสามไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง อีกทั้งรูปแบบการปฏิบัติบูชาก็ถูกปรับให้เข้าถึงผู้คนทั่วไปมากขึ้น เช่น การเข้าถึงพระเจ้าไม่ต้องผ่านพิธีขัญะอีกต่อไป แต่สามารถบูชาของเทพเจ้าโดยตรงได้เลย และสาวกผู้ภักดีจะมาจากวรรณะใดก็เป็นที่ยอมรับของเทพเจ้าเท่าเทียมกัน การปฏิรูปดังกล่าวใช้เวลาดำเนินการอยู่หลายร้อยปี และประสบความสำเร็จอย่างงดงาม พุทธศาสนาซึ่งเป็นศาสนาที่เป็นคู่แข่งกันมานานก็ถูกกลืนเข้ามาอยู่ในกระบวนการ “ทำให้เป็นฮินดู” ของพวกพราหมณ์ด้วย ดังที่สะท้อนอยู่ในรูปพุทธาวตารของพระวิษณุดังกล่าว นับเป็นความชาญฉลาดอย่างยิ่งของพวกพราหมณ์ที่ได้รวมเอาศาสนาของศาสนาคู่แข่งเข้ามาอยู่ในทำเนียบเทพเจ้าของตน และยังแต่งเรื่องอย่างแนบเนียนถึงการอวตารมาเป็นพระพุทธรูปเพื่อลวงพวกฮินดูให้สิ้นฤทธิ์ หลักคำสอนของพระพุทธรูปจึงกลายมาเป็นดังอาวุธที่มาจากปากของคำลวงเพื่อจัดการกับศัตรูของศาสนา ซึ่งเป็นการเปรียบเปรยถึงชาวพุทธทั้งหลายว่าเป็นพวกนอกรีตนั่นเอง

ส่วนที่ว่าไม่ค่อยปรากฏหลักฐานด้านศิลปกรรมเกี่ยวกับพุทธาวตารมากนัก อันสะท้อนถึงการไม่เป็นที่ยอมรับในหมู่ผู้บูชาอย่างกว้างขวางนั้น ส่วนหนึ่งน่าจะมาจากการที่พุทธาวตารปราศจากโครงเรื่องแบบวีรบุรุษปราบอสูรร้ายที่น่าตื่นตาตื่นใจดังในอวตารอื่น ๆ ดังกล่าวมา และอีกประการคืออาจเป็นไปได้ว่าพวกพราหมณ์จงใจละเลยไม่ให้ความสำคัญกับพุทธาวตาร เพราะเมื่อพิจารณาจะเห็นว่า พวกพราหมณ์รวมพระพุทธรูปเข้ามาในทำเนียบเทพเจ้าฮินดูก็เพราะตระหนักถึงอิทธิพลของพุทธศาสนาในสังคม แต่เมื่อรวมเข้ามาแล้วกลับไม่ได้ให้ความสำคัญ จึงตีความได้ว่าเป็นการ “ลด” ฐานะและความสำคัญของพระพุทธรูปไม่ให้มาเป็นศาสดาคู่แข่งอีกต่อไป ในทำนองเดียวกับการเปรียบชาวพุทธว่าเป็นอสูรนั่นเอง

ด้วยความพยายามอันชาญฉลาด ไม่ว่าจะเป็นกระบวนการทางเทวนิยม การสร้างศาสนสถาน ตลอดจนการกลืนเอาลัทธิความเชื่ออื่น ๆ เข้ามารวมในศาสนาที่

ผ่านการปฏิรูปครั้งใหญ่นี้ จึงทำให้ศาสนาฮินดูแพร่ขยายจากทางตอนเหนือของอินเดีย ไปยังส่วนต่าง ๆ ของอนุทวีปรัตนอาณานิคมทางใต้จนกลายเป็นฐานที่มั่นของศาสนาฮินดู ในเวลาต่อมา นอกจากในอนุทวีปอินเดียแล้ว วัฒนธรรมศาสนาพราหมณ์ปุราณะยัง เดินทางข้ามน้ำข้ามทะเลมายังดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และสร้างจุดเปลี่ยนให้กับ ประวัติศาสตร์ของดินแดนแห่งนี้อย่างลึกซึ้ง โดยเฉพาะในด้านการเมือง ศิลปะและวัฒนธรรม อย่างไม่อาจปฏิเสธ

สรุป

หากเราศึกษาประวัติของศาสนาต่าง ๆ อย่างละเอียด ก็จะพบว่าในพัฒนาการ ของแต่ละศาสนานั้นล้วนผ่านกระบวนการปรับเปลี่ยนไปตามบริบทสังคมทั้งสิ้น ดังนั้น ไม่ว่าจะเป็นตำนาน พิธีกรรม เทพเจ้า หลักปรัชญา รวมไปถึงสัญลักษณ์ทางศาสนา ก็ล้วนถูกปรับและ/หรือสร้างขึ้นใหม่ตลอดมา เมื่อพิจารณาพัฒนาการของศาสนาใน ลักษณะนี้ก็ดูเหมือนว่าศาสนาที่ปัจจุบันรู้จักกันในนามศาสนาฮินดู จะมีลักษณะพัฒนาการ ที่พิเศษกว่าศาสนาอื่นอยู่ไม่น้อย กล่าวคือ ศาสนาฮินดูไม่ปรากฏศาสดาผู้ก่อตั้ง ไม่ได้ นับถือเทพองค์ใดองค์หนึ่งเท่านั้น หรือแม้หลักปฏิบัติบูชาทั้งหลายหลาย และศาสนาใน ยุคแรกช่วงก่อนคริสตกาลก็ดูจะแตกต่างจนแทบจะเป็นคนละศาสนากับในยุคตั้งแต่ ประมาณคริสต์ศตวรรษที่ ๔ เป็นต้นมา อย่างไรก็ตาม ภายใต้วงเงาของศาสนาที่เรียกว่า ฮินดูก็ถูกเชื่อมกันด้วยบทบาทของพราหมณ์หรือนักบวชและความเป็นพหุเทวนิยม

ในยุคพระเวทที่เริ่มตั้งแต่ ๑,๕๐๐ ปีก่อนคริสตกาลยาวนานมาจนถึงราว ๖๐๐ ปีก่อนคริสตกาล เป็นช่วงเวลาที่ศาสนานับถือพระเวทของพวกอินโด-อารยันครองความเป็นหนึ่งในสังคมอย่างแท้จริง การบูชาเทพเจ้าซึ่งมีลักษณะเป็นบุคลาธิษฐานของปรากฏการณ์ธรรมชาติอยู่ในรูปแบบของพิธียัญญะ หรือการบูชายัญญ์ โดยมีพราหมณ์ซึ่งเป็นคนกลุ่มเดียวในสังคมที่ได้รับอนุญาตให้ศึกษาพระเวทเท่านั้นเป็นผู้ทำพิธี คนกลุ่มนี้จึงมีอภิสิทธิ์เหนือชนชั้นอื่นเนื่องจากพราหมณ์ครอบครองหนทางไปสู่สวรรค์ ต่อมาในช่วง ๖๐๐ ปีก่อนคริสตกาลก็ได้เกิดศาสนาใหม่ที่มีหลักคำสอนขัดแย้งกับคำสอนของพวกพราหมณ์ อันได้แก่ ศาสนาพุทธและศาสนาเชน ศาสนาใหม่ทั้งสองเป็นผลจากความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมที่เกิดขึ้นในเวลานั้น และดูเหมือนว่าศาสนาที่เกิดขึ้น

ใหม่ โดยเฉพาะศาสนาพุทธจะสามารถสร้างศรัทธาจากประชาชนได้เป็นจำนวนมาก จนกล่าวได้ว่าทำลายอำนาจศาสนาของพวกพราหมณ์ให้สิ้นสะเทือนได้ และเมื่อพิธีกรรมในพระเวทเริ่มไม่สามารถตอบสนองบริบททางสังคมที่เปลี่ยนไปดังกล่าว ดังนั้นจึงนำไปสู่ความเคลื่อนไหวที่เป็นพัฒนาการปรับตัวครั้งสำคัญของศาสนาฮินดู ดังจะเห็นจากการที่พวกพราหมณ์ได้แต่งคัมภีร์ปุราณะขึ้นมาประกอบเป็นแนวทางในการปฏิบัติ ซึ่งเห็นได้ชัดขึ้นตั้งแต่ประมาณคริสต์ศตวรรษที่ ๔ เป็นต้นมา

กล่าวได้ว่าระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ ๔-๘ นับว่าเป็นช่วงเวลาที่พวกพราหมณ์ประสบความสำเร็จในการ “ปฏิรูป” ศาสนาของตน โดยสร้างเทพเจ้ากลุ่มใหม่ขึ้นมาผ่านคัมภีร์ปุราณะทั้งหลาย และนำเสนอรูปแบบใหม่ของความสัมพันธ์ระหว่างเทพเจ้ากับมนุษย์จากเคารพยำเกรงมาเป็นความรักและภักดี แนวคิดเรื่องการอวตาร หรือการลงมาเกิดในรูปกายมนุษย์ของพระวิษณุหนึ่งในสามของมหาเทพในปุราณะเพื่อปราบมารหรือทุกข์เข็ญในหมู่มนุษย์ถูกใส่เข้ามาเพื่อเชื่อมโยงความเชื่อที่ปรากฏในท้องถิ่นเข้ากับหลักศรัทธาของศาสนาที่ปฏิรูปขึ้นมาใหม่นี้ พระพุทธเจ้าศาสดาของพุทธศาสนาซึ่งเป็นบุคคลที่มีหลักฐานยืนยันถึงความมีตัวตนในประวัติศาสตร์ก็ถูกแนวคิดเรื่องอวตารรวมเข้ามาเป็นอวตารที่ ๙ ของพระวิษณุ โดยเป็นอวตารลงมาเพื่อล่อลวงพวกอสูรให้หลงผิดมาศรัทธาในพุทธศาสนา ละทิ้งพระเวท และเมื่อละทิ้งพระเวทแล้วอิทธิฤทธิ์ก็เสื่อมลงทำให้พวกเทพเอาชนะเหล่าอสูรได้

ความพยายามที่จะรวมเอาลัทธิความเชื่อต่าง ๆ เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของจักรวาลปุราณะเป็นกระบวนการพัฒนาทางโครงสร้างศาสนาที่อาจเทียบเคียงได้กับกระบวนการ “การทำให้เป็นฮินดู” ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่ต่างกันก็คือกระบวนการดังกล่าวในอินเดียสามารถแทรกเข้าไปถึงคนทุกหมู่เหล่าและมีอิทธิพลสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน ในขณะที่วัฒนธรรมฮินดูเข้าไปยังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในช่วงเวลาเดียวกันนั้นดูจะกระจุกตัวอยู่แค่ชนชั้นปกครองหรือผู้นำที่เลื่อมใสแนวคิดบางด้านไปใช้ หากมิได้ขยายตัวไปถึงสามัญชนอย่างกว้างขวางลึกซึ้งแต่อย่างใด

การที่ศาสนาฮินดูสามารถยืนยงสืบเนื่องในดินแดนเดิมมาได้มากกว่าสองพันปี ย่อมไม่ใช่เหตุบังเอิญ ทว่าต้องผ่านกระบวนการปรับตัวมาอย่างเข้มข้นและซับซ้อนยิ่ง เราจะได้เห็นว่าพวกพราหมณ์ได้หลอมรวมลัทธิความเชื่อและวัฒนธรรมอื่น ๆ เข้ามาใช้ฟื้นฟูปรับปรุงศาสนาตัวเองได้อย่างแนบเนียนและลงตัว โดยเฉพาะกรณี “พุทธอวตาร” ดังที่

ได้ศึกษาในเบื้องต้นมานี้ ฮินดูจึงมิได้เป็นเพียงแค่ลัทธิศาสนาแต่ยังเป็นวัฒนธรรมที่กลายเป็นหนึ่งเดียวกับวิถีชีวิตของผู้คนจนแยกออกจากกันไม่ได้ เราจะเห็นว่าสมัยต่อมาเมื่อพุทธศาสนาสูญหายไปจากดินแดนอนุทวีป แต่ศาสนาฮินดูกลับยังคงหยั่งรากลึกอยู่ได้อย่างมั่นคง แม้แต่ยามที่ถูกต่างชาติเข้ายึดครองในสมัยหลัง ความเป็นฮินดูก็กลายเป็นอัตลักษณ์ที่ชาวอินเดียใช้เพื่อรวมใจกันต่อสู้เพื่อเอกราช

พุทธาวตารกับพัฒนาการของศาสนาฮินดูนั้น เป็นประเด็นที่น่าสนใจให้ค้นคว้ารายละเอียดในมิติต่าง ๆ อีกมาก รวมทั้งที่เป็นข้อโต้แย้งและความคิดเห็นที่ตามมา ดังในปัจจุบันชาวพุทธอินเดียสมัยใหม่หลายท่านได้ออกมาแสดงท่าทีโต้แย้งเรื่องที่พระพุทธเจ้าเป็นอวตารของพระวิษณุ เช่น ดร. บี.อาร์. อัมเบดการ์ (Dr. B.R. Ambedkar) ผู้ร่างรัฐธรรมนูญอินเดีย และยังดำรงรัฐมนตรีกระทรวงยุติธรรมคนแรกอีกด้วย ดร.อัมเบดการ์สนใจในหลักพุทธศาสนาและประกาศเปลี่ยนมานับถือศาสนาพุทธพร้อมกับผู้สนับสนุนอีก ๕๐๐,๐๐๐ คน ในพิธีประกาศตนเป็นพุทธมามกะ และการก่อตั้งสมาคมชาวพุทธอินเดียในปี ๑๙๕๕ เขาได้ประกาศคำปฏิญาณตน ๒๒ ข้อ ซึ่งคำปฏิญาณข้อ ๕ ระบุว่า “ข้าพเจ้าไม่เชื่อและไม่เชื่อเด็ดขาดว่าพระพุทธเจ้าเป็นอวตารของพระวิษณุ ข้าพเจ้าเชื่อว่าเป็นเรื่องบ้าบอแท้ ๆ และเป็นการชวนเชื่อแบบผิด ๆ” (Omvedt, 2003 : 261-262) นอกจากนี้ผู้แทนจาก Maha Bodhi Society สมาคมชาวพุทธเอเชียใต้ที่ก่อตั้งโดยผู้นำศาสนาชาวศรีลังกาได้แสดงความเห็นในเรื่องนี้คล้ายกับดร.อัมเบดการ์ ว่าข้อความที่กล่าวว่าพระพุทธเจ้าเป็นอวตารของพระวิษณุที่ปรากฏในคัมภีร์ปุราณะนั้นเป็นเรื่องที่ทำให้ประเทศเพื่อนบ้านไม่พอใจอย่างยิ่ง และสิ่งที่เป็นอดีตก็ควรจะปล่อยทิ้งไปเพื่อความสัมพันธ์อันดีของทั้งสองศาสนา (เข้าถึงจาก <http://www.vridhamma.org/en1999-13>)

จะเห็นได้ว่า “ฮินดู” มิได้เป็นเพียงศาสนาเท่านั้น หากแต่เป็นวัฒนธรรม เป็นวิถีชีวิตที่ผ่านวิวัฒนาการมายาวนานนับพัน ๆ ปีและเกี่ยวพันอย่างเหนียวแน่นกับประวัติศาสตร์ของอินเดียมาตลอด จึงจะเป็นไปไม่ได้เลยที่เข้าใจพื้นฐานอารยธรรมของอินเดียโดยไม่ศึกษาถึงพัฒนาการของศาสนาฮินดูเสียก่อน

บรรณานุกรม

- กรุณา กุศลาสัย และ เรืองอุไร กุศลาสัย. **ภารตวิทยา**. กรุงเทพมหานคร : ศยาม,
๒๕๔๗.
- จำนง ทองประเสริฐ, ผู้แปล. **บ่อเกิดลัทธิประเพณีอินเดีย เล่ม ๑**. กรุงเทพมหานคร :
ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๖.
- Awasthi, A.B.L. **Studies in Skanda Purana**. Lucknow : Kailash Prakashan, 1976.
- Bary, Theodore. Ed. **Sources of Indian Tradition**. New York : Columbia University
Press, 1960.
- Chakrabarti, Kunal. "Anthropological Models of Cultural Interaction and the Study of
Religious Process." In **Studies in History**, 8, 1, n.s. (1992) : 123-149.
- Chakravarti, Ranabir. **Exploring Early India upto c. AD 1300**. New Delhi :
Macmillan Publishers India Ltd, 2010.
- Cummins, Joan. Ed. **Vishnu Hinduism's Blue-Skinned Savior**. India : Mapin,
2011.
- Dange, Sindhu Sadashiv. **The Bhagawata Purana : Mythosocial Study**. Delhi :
Jawahar Nagar, 1984.
- Dutt, Manmatha Nath. **Agni Puranum : a Prose English Translation**. Calcutta :
Elysium Press, 1903.
- Hawkins, Bradley K. **Asian Religions**. Hong Kong : Pearson Longman, 2004.
- Holt, John Clifford. **The Buddhist Visnu**. New Delhi : Motilal Banarsidas, 2008.
- Inden, Ronald. "Ritual, Authority, and Cycle Time in Hindu Kingship" in **Kingship
and Authority in South Asia**, 41-91. J.F. Richards, ed. New Delhi :
Oxford University Press, 1998.
- Omvedt, Gail. **Buddhism in India : Challenging Brahmanism and Caste**.
New Delhi : Sage, 2003.
- Pruthi, Raj Kumar. **An Introduction to the Puranas**. India : 2005.
- Roy, Kumkum ; Chakrabarti, Kunal ; and Sarkar, Tanika. **The Vedas, Hinduism,
Hindutva**. Kolkata : Ebong Alap, 2005.
- Singh, Upender. **A History of Ancient and Early Medieval India**. New Delhi :
Pearson, 2008.
- Thapar, Romila. "The First Millennium B.C. in Northern India" in **Recent Perspectives
of Early Indian History**, 87-150. Romila Thapar, ed. Pune : Popular

Prakashan, 2002.

Thapar, Romila. **Ancient India Social History : Some Interpretations.** Delhi : Orient Longman, 2004.

Upadhyay, Govind Prasad. **Brahmanas in Ancient India.** New Delhi : Munshiram Manoharlal, 1978.

Weber, Max. **The Religion of India.** New Delhi : Munshiram Manoharlal, 2000.

Wilkins, W.J. **Hindu Mythology.** New Delhi : Rupa, 2004.

Winternitz, Maurice. **A History of Indian Literature vol. 1.** Delhi : Munshiram Manoharlal, 1991.

ข้อมูลจากเว็บไซต์

Goenka, K.N. "Compassionate Goddwill." [Online]. Retrieved May, 30, 2016. Available : <http://www.vridhamma.org/en1999-13>

Wikipedia, the free encyclopedia. "Gautama Buddha in Hinduism." [Online]. Retrieved May, 30, 2016 Available : https://en.wikipedia.org/wiki/Gautama_Buddha_in_Hinduism

